

Antoni Oleksicki

historyk

Biuro Stołecznego Konserwatora Zabytków w Warszawie

historian

Warsaw Municipal Office for Heritage Protection

Archiwum fotograficzne Władysława Paszkowskiego

Władysław Paszkowski's photographic archive

Abstrakt

Władysław Paszkowski przez całe swe zawodowe życie związany był z ochroną zabytków. Zaczynał w Wilnie; po przyjeździe do Polski w 1945 r. pracował w Wydziale Kultury Urzędu Wojewódzkiego w Białymstoku, najpierw jako inspektor, później wojewódzki konserwator zabytków. Jego zaangażowaniu zawdzięcza region odbudowę najważniejszych obiektów zabytkowych, zniszczonych w latach 1939-1944/45. Autor artykułu opisuje pasję fotograficzną Paszkowskiego, w latach 1945-1972 dokumentującego substancję zabytkową na terenie ówczesnego woj. białostockiego. Ze swym aparatem Leica docierał także do odległych zakątków kraju i fotografował zniszczenia wojenne, zwłaszcza obiektów zabytkowych, niemal we wszystkich województwach. Dokumentował też proces odbudowy i stan zabytków po przeprowadzeniu prac. Przedmiotem jego zdjęć były ponadto odchodzące w przeszłość elementy krajobrazu miast i wsi oraz ludzie związani z ochroną zabytków. Dokumentacja fotograficzna jego autorstwa, a opracowana przez zespół d. Biura Badań i Dokumentacji Zabytków w Białymstoku, jest ważnym źródłem do poznania dziejów powojennej odbudowy zabytków nie tylko z terenu d. województwa białostockiego. Materiał ten dotychczas nie był wykorzystywany i może być uzupełnieniem dokumentacji fotograficznej wczesnych lat powojennych znajdującej się w zasobach urzędów konserwatorskich na terenie całej Polski.

Słowa kluczowe: ochrona zabytków, Władysław Paszkowski, konserwatorska fotografia dokumentacyjna, dokumentacja zniszczeń wojennych, dokumentacja powojennej odbudowy, dokumentacja fotograficzna osób związanych z odbudową

ZGODNIE Z POWIĘDZENIEM „JEDEN OBRAZ zastępuje tysiąc słów”, dokumentowanie fotograficzne obiektów zabytkowych niemal od chwili powstania fotografii stało się podstawowym narzędziem w pracy służb konserwatorskich i jest stosowane do dzisiaj. Beznamiętny w założeniu zapis aparatu fotograficznego jest bardziej obiektywny niż najdokładniejszy opis słowny czy nawet rysunek z natury, notuje jednak mnóstwo pobocznych, nieistotnych dla autora szczegółów. Szczegóły te po latach zaczynają nabierać znaczenia, o jakim nawet nie pomyślał autor zdjęcia i niejako zaczynają żyć własnym życiem¹.

Abstract

Władysław Paszkowski's whole professional career was associated with monument protection. He took his first steps in the area in Vilnius; following his arrival in Poland in 1945, he worked in the Cultural Department of the Voivodship Office in Białystok, first as inspector, and later as voivodship monument conservation officer. The restoration of major historic sites, destroyed between 1939-1944/45, was carried out thanks to his commitment. The article describes Paszkowski's passion for photography, who in the period 1945-1972 documented historic fabric of the Białostockie voivodeship. Carrying his Leica camera, he also reached far-away corners of the country and took shots of war damages, especially those of historic sites, in almost all voivodeships. He also documented the process of reconstruction and the condition of monuments after the works have been completed. He captured the elements of urban and rural landscapes which were slowly becoming a thing of the past, as well as the people who dealt with monument conservation. His photographic documentation, edited by the team of the Office for Research and Documentation of Monuments in Białystok, is an important source of information about the post-war monument reconstruction, not only from the area of the former Białostockie voivodeship. This material has not been used so far and may be a supplement to the photographic documentation of early post-war years preserved in monument conservation offices all over Poland.

Keywords: monument protection, Władysław Paszkowski, conservation documentary photography, documenting war damage, documenting post-war reconstruction, photographic documentation of people dealing with the reconstruction

ACCORDING TO THE SAYING: “ONE PICTURE is worth a thousand words”, photographic documentation of historic sites has become one of the basic tools in the work of conservation services since photography's early days and it is still practised today. An unemotional, in principle, photographic camera's record is more objective than the most accurate description or even a drawing from life, however it records a host of secondary details, unimportant from the author's point of view. Years later, those details become meaningful in a way which didn't even cross the author's mind and, in a way, they begin

Poboczne treści – tło, otoczenie fotografowanego podmiotu – niezauważone przez autora zdjęcia czasami stanowią o wartości danego ujęcia w oczach przyszłych pokoleń, są ważne zwłaszcza w pracy historyka, historyka sztuki, urbanisty, architekta badającego przeszłość zabytku architektury, konserwatora. Przykładem niech tutaj będą zdjęcia wojewody białostockiego Stanisława Krupki, jakie wykonał około 1947 roku Władysław Paszkowski na tle fortyfikacji twierdzy Osowiec². Oczywistym podmiotem zdjęcia był wspomniany wojewoda białostocki. Ale utrwalone przy tej okazji fragmenty kraty fortecznej, pochodzącej jeszcze z czasu I wojny światowej, są (jak się po latach okazało w trakcie rozmowy z Anatolem Wapem) jednym z nielicznych przekazów ikonograficznych ukazujących ten element fortecznego wyposażenia, w późniejszych latach rozkradziony przez okoliczną ludność, jak to pięknie w *Szyfowych pracach* określił Żeromski: „ze słowiańską starannością”, czyli doszczętnie³. Dzisiaj, dla współczesnych badaczy fortyfikacji nowożytnych na ziemiach polskich, zdjęcie to jest bardzo cennym świadectwem mówiącym o pierwotnym wyposażeniu rosyjskich umocnień stałych. Ponieważ twierdza w Osowcu do początku lat 50. XX wieku nie była użytkowana, a wojsko objęło ją ponownie we władanie wraz z narastaniem konfliktu zimnowojennego, do tego czasu niemal całe ruchome wyposażenie dawnych fortów, w tym zwłaszcza ich elementy metalowe, zostały ukradzione przez okoliczną ludność i użyte do budowy domostw, ogrodzeń, a czasami wręcz sprzedane na złom. Dzisiaj po takich elementach nie ma nawet śladu (il. 1).

Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Białymstoku, bo o zasobie części archiwum fotograficznego tego urzędu tutaj mowa, dysponuje jednym z ciekawszych konserwatorskich archiwów fotograficznych w Polsce. Wśród przechowywanych w nim dokumentów fotograficznych można znaleźć XIX-wieczne pozytywy, w tym znakomity album *Vidy goroda Belostoka* z 1897 roku, o czym pisałem przed laty⁴, nieco negatywów z okresu międzywojennego, a także zachowany w sposób przypadkowy fragment zbioru pozytywów przedwojennego białostockiego konserwatora zabytków. Nieuporządkowane zbiory przedwojennych pozytywów fotograficznych są zebrane w paczkach i wymagają po części jeszcze rozpoznania.

to live a life of their own¹. Secondary content – the background, the surrounding of the photograph's subject – unnoticed by the photograph's author, contribute to a given shot's value in the eyes of future generations. They are particularly important in the work of a historian, art historian, urban planner, an architect investigating the past of an architectural monument, a conservator. A good example are the photographs of Stanisław Krupka, the Voivode of Białostockie, which Władysław Paszkowski took around 1947 with the Osowiec fortress' fortification in the background². Clearly the subject of the photograph was the voivode himself. But the fragments of World War I fortress lattice, recorded at that time, are (as it turned out years later during a conversation with Anatol Wap) some of the few iconographic materials presenting this element of the fortress's equipment which were in the following years looted by the local population, as Żeromski splendidly put it in his book *Sisyphean Labours*: “with Slavic diligence”, that is with absolutely nothing left³. Nowadays, for contemporary researchers of modern fortification on Polish soil, this photograph is a valuable record of the original equipment of Russian permanent fortifications. Since the fortress in Osowiec had not been in operation until the beginning of the 1950s, and the army took hold of it again during the intensification of the cold-war conflict, until that time almost the totality of the movable equipment of the old fortresses, including in particular their metal elements, were stolen by the local population and used for the construction of houses, fences, and sometimes even sold for scrap. Today, no traces of such elements are left (fig. 1).

The Voivodeship Office for the Protection of Historical Monuments in Białystok, because I am referring here to the collection of a part of the photographic archive of this Office, possesses one of the most interesting conservation documentary photography archives in Poland. Among the photographic documentation stored there, there are 19th-century positives, including an excellent album *Vidy goroda Belostoka* from 1897, of which I wrote years ago⁴, some negatives from the inter-war period, and a fragment of a collection of a pre-war Białostockie monument conservation office's positives which was incidentally preserved. The cluttered collections of pre-war

Ta ostatnia informacja pochodzi z początku 2002 roku, gdy jeszcze tam pracowałem, być może do chwili obecnej sytuacja uległa zmianie na lepsze.

Kilkanaście lat temu (bodaj w 1998 r.), będąc wówczas konserwatorem wojewódzkim, do zbiorów tych pozyskałem przedwojenny album fotograficzny zabytków województwa białostockiego dzięki uprzejmości, niestety zmarłego w pełni sił twórczych, mgr inż. arch. Janusza Kaczyńskiego. Album ten ukazuje wiele znanych, istniejących do dzisiaj obiektów, a także te, które zostały zniszczone w czasie II wojny światowej. Zawiera wiele fotografii z Białegostoku i okolic, Pojezierza Augustowskiego oraz z części województwa obecnie znajdującej się w granicach Republiki Białorusi.

Jednak podstawę zasobu archiwalnej dokumentacji fotograficznej Wojewódzkiego Urzędu Służby Ochrony Zabytków w Białymstoku, tak jak i w innych tego rodzaju instytucjach na terenie Polski, stanowią zdjęcia wykonane po 1945 roku. Najstarsze z nich związane są z inwentaryzacją dokumentacyjną zniszczeń wojennych, a wojenny walec przetaczał się przez te ziemie trzykrotnie: we wrześniu 1939 roku, w czerwcu 1941 roku i od lipca do grudnia 1944 roku. Konserwator zwrócił się tuż po ustaniu działań wojennych do wszystkich starostów powiatowych województwa białostockiego z prośbą o przesłanie informacji o rozmiarach zniszczeń obiektów zabytkowych, a znaczna część tych zestawień zachowała się do dzisiaj. Trzeba pamiętać, że tuż po wojnie aparaty fotograficzne były dobrem niezwykle rzadkim. Starostowie, przesyłając informacje o zniszczeniach wojennych, starali się zilustrować je w dostępny dla nich sposób. Dla przykładu: sprawozdanie obrazujące stan

photographic positives are kept in boxes and some of them still need to be identified. This last piece of information was last updated at the beginning of 2002, when I still worked there; the situation might have improved by now.

A dozen or so years ago (probably in 1998), while I was working as voivodeship monument conservation officer, I obtained and included in the collection a pre-war photographic album of the monuments of the Białostockie voivodeship, thanks to the courtesy of engineer architect Janusz Kaczyński, MA, who, unfortunately, died at the peak of his creative ability. This album shows many well-known sites which still exist today, as well as those destroyed during World War II. It comprises many photographs from Białystok and the surrounding areas, from the Augustów lake area and the part of the voivodeship which now lies within the boundaries of the Republic of Belarus.

However, the base of the photographic documentation archive's collection of the Office for the Protection of Historical Monuments in Białystok, as is the case for other similar institutions in Poland, comprises photographs taken after 1945. The oldest ones are related to the documentation inventory of the war damages – and war struck those territories three times: in September 1939, June 1941, and July-December 1944. In the aftermath of the war, the monument conservation officer requested all heads of districts of the Białostockie to supply information on the extent of damages of historic sites and a considerable part of these lists has survived to this day.

1. Osowiec, Stanisław Krupka, wicewojewoda białostocki, ok. 1948 r., na tle kraty fortecznej przed wjazdem na teren twierdzy w Osowcu. W głębi fragment tzw. demokratki – służbowego Citroena, jakimi podróżowali wyżsi urzędnicy państwowi pod koniec lat 40. XX w. Jest to prawdopodobnie jedno z niewielu zdjęć kraty fortecznej z Osowca. Fot. Wł. Paszkowski, archiwum Podlaskiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku

1. Osowiec, Stanisław Krupka, Deputy Voivode of the Białostockie voivodeship, ca. 1948. A fortress lattice in front of the entrance to the Fortress in Osowiec. In the background, a fragment of the official Citroen used by higher state officials in the end of the 1940s. It is probably one of the few photographs of a fortress lattice from Osowiec. Photo by Wł. Paszkowski, the archive of the Voivodeship Office for the Protection of Historical Monuments in Białystok

zachowania zabytków po zakończeniu działań wojennych na terenie powiatu suwalskiego, nadesłane przez starostę powiatowego Wacława Kraśkę, ilustrowane było ręcznie wykonanymi szkicami zniszczonych zabytków; tu zamieszczam rysunek przedstawiający kościół w Bakalarzewie (il. 2).

Do sprawozdań dołączano także przedwojenne widokówki oraz wycinki z gazet, w tym z przedwojennych gazet niemieckich (dla obszaru powiatów Ełk, Goldap, Olecko). To był bardzo trudny czas, pamiętać trzeba, że na terenie nieodległych Prus Wschodnich trwały ciężkie walki z Niemcami. Jeszcze co najmniej do końca 1944 roku obowiązywało zaciemnienie Białegostoku, sporadycznie zdarzały się też naloty samolotów niemieckich bądź loty zwiadowcze szybkich myśliwców niemieckich.

Wójt gminy Wysokie Mazowieckie do sprawozdania o stanie zabytków w gminie wprawdzie załączył zdjęcie obrazujące stan dworu w Tyborach-Kamiance po zakończeniu działań wojennych, ale przedstawił też rachunek i żądał zwrotu poniesionych kosztów (200 zł)⁶. Ta drobna sprawa pokazuje, jak mizerna była wówczas kondycja samorządów wiejskich i administracji państwowej. Ostatecznie Urząd Wojewódzki zwrócił gminie owe niefortunne 200 zł, ale w piśmie zaznaczył, że na przyszłość nie należy obciążać urzędu zobowiązaniami finansowymi bez wcześniejszego powiadomienia... (il. 3).

Dokumentacja fotograficzna, wykonywana w trudnych powojennych warunkach, kiedy brakowało wszystkiego, a materiały fotograficzne były

It's worth remembering that right after the war, photographic cameras were a rare commodity. The heads of district administration, while sending information on war damages, tried to illustrate it in a way that was possible for them. For example: a report including the state of preservation of monuments following the cease of military actions in the territory of the Suwalski district, sent by Wacław Kraśko, the head of district, were illustrated with a hand-made draft of the damaged monuments; here is the drawing of the church in Bakalarzewo (fig. 2).

Also, pre-war postcards and newspaper clippings were attached to the reports; from pre-war German newspapers too (for the area of Ełk, Goldap, Olecko districts). These were really hard times; it should be remembered that not so far away, in the territory of East Prussia, heavy battles against the Germans were taking place. Up until at least the end of 1944, the blackout measure was in force on Białystok, German air-raids and reconnaissance fighter flights also occasionally happened.

Although the head of the Wysokie Mazowieckie commune attached a photograph showing the state of the manor house in Tybory-Kamianka following the cease of hostilities to the report on the state of monuments, he also included an invoice and requested the reimbursement of the expenses incurred (PLN 200)⁶. This petty issue illustrates how bad the situation of rural authorities and the state administration was. Eventually, the Voivodeship Office reimbursed the unfortunate PLN 200, but it also indicated in the official letter that the office shall not be bound in

3

trudno dostępne, ma niekiedy walor bezcennego dokumentu. Pokazuje bowiem zabytki w takim stanie, w jakim znalazły się po zakończeniu działań wojennych, zanim rozpoczęły się prace rewaloryzacyjne i remontowo-konserwatorskie, dostosowujące je do nowych potrzeb. Zdjęcia te ukazują niewyobrażalne wprost zniszczenia miast północno-wschodniej Polski: Białegostoku, Łomży, Drohiczyzna, Suwałk, zespołu klasztornego na Wigrach, Supraśla, kościoła w Wiźnie. Obrazują także krok po kroku proces odbudowy, jego poszczególne etapy, a także pokazują ludzi, którzy prace te prowadzili (il. 4).

Osobą, której zawdzięczamy powstanie przeważającej części tego unikatowego zespołu dokumentacji fotograficznej, był pierwszy powojenny konserwator zabytków Władysław Paszkowski, człowiek niezwykle zasłużony dla zachowania dziedzictwa na obszarze dawnego województwa białostockiego, w jego granicach sprzed 1975 roku⁷. Urodził się 18 grudnia 1905 roku w Smoleńsku, gdzie uczył się do ukończenia

advance by any financial commitments without prior notification... (fig. 3).

Photographic documentation made in difficult post-war conditions, when everything was scarce and photographic materials were hard to find, is sometimes a priceless document. It shows the monuments in the state in which they were found following the cease of hostilities, before revaluation, renovation, and conservation works were initiated to adapt them to the new needs. These photographs show unimaginable destruction of the towns of North-Eastern Poland: Białystok, Łomża, Drohiczyń, Suwałki, the monastery complex in Wigry, Supraśl, the church in Wizna. They also depict, step by step, the process of reconstruction, its various stages, and the people who carried out the works (fig. 4).

The person to whom we owe the vast majority of this unique collection of photographic documents was the first post-war monument conservation officer Władysław Paszkowski, a man with huge merits for the preservation of heritage in the area of the former Białostockie voivodeship within its pre-1975 boundaries⁷. He was born on 18 December 1905 in Smoleńsk, where he received secondary school education, and where as a child, he also lived through turbulent and hard times of World War I, the revolutionary turmoil, subsequent changes of the town's authorities, hunger, the NEP [New Economic Policy] period, and the beginning of Soviet repression. After the Peace of Riga was signed by Poland, RSFSR and the Ukrainian SSR, in 1923 the Paszkowski family were repatriated to Poland, together with their two sons, and they settled in Vilnius. There, in 1925, he started education in the State Technical School in the Construction Department, which he completed in 1930. According to the memories, this school offered a very high teaching level, compared to today's higher education institutions.

2. Bakałarzewo, rysunek przedstawiający zniszczenia kościoła po przejściu frontu, nadesłany w sprawozdaniu o stanie zabytków starosty powiatu suwalskiego Wacława Kraśki do Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Białymstoku 12 lipca 1945 r.

2. Bakałarzewo, drawing of the damages suffered by the church after the front line had passed, sent as part of a report on the state of monument conservation by the head of the Suwalski district, Wacław Kraśko, to the Voivodeship Monument Conservation Office in Białystok on 12 July 1945

3. Tybory-Kamianka, fotografia dworu wykonana przez Urząd Gminy w Wysokiem Mazowieckiem na rzecz urzędu konserwatorskiego w Białymstoku. Repr. A. Oleksicki, 2011

3. Tybory-Kamianka, photograph of the manor house taken by the Municipality Office in Wysokie Mazowieckie for the conservation office in Białystok. Reproduced by A. Oleksicki, 2011

4. Rynek w Białymstoku, widok z dachu odbudowanego klasztoru ss. Szarytek. Widoczna poszczerbiona pierzeja północna rynku, w oczy rzuca się brak ratusza, rozebranego przez Sowieców w 1940 r. i odbudowanego z inicjatywy inż. Wł. Paszkowskiego w latach 1954-1958. W głębi ocalałe z pożogi wojennej świątynie – z lewej kopuła cerkwi pw. św. Mikołaja, pośrodku wieża kościoła pw. św. Rocha projektu Oskara Sosnowskiego. Fot. Wł. Paszkowski, 1948 lub 1949, reprodukcja z: „Biuletyn Konserwatorski Województwa Białostockiego” 1997, nr 3

4. Market square in Białystok, view from the roof of the rebuilt Grey Sisters monastery. Chipped Northern frontage of the market square is shown here. What is striking is the lack of the town hall, demolished by the Soviets in 1940 and rebuilt at engineer Wł. Paszkowski's initiative in 1954-1958. In the background, war survivors – on the left, a cupola of the St. Nikolas Orthodox church, in the middle, a tower of the St. Roch church designed by Oskar Sosnowski. Photo by Wł. Paszkowski, 1948 or 1949, reproduced from: „Biuletyn Konserwatorski Województwa Białostockiego” 1997, no. 3

gimnazjum, tam też dane było mu jako dziecku przeżyć niespokojne i trudne lata I wojny światowej, zawieruchę rewolucji, kolejne zmiany rządzącej miastem władzy, głód, okres NEP-u i początki represji sowieckich. Po podpisaniu przez Polskę, RFSRR i USRR ryskiego traktatu pokojowego, Paszkowscy zostali repatriowani razem z dwoma synami do Polski w 1923 roku i osiedli w Wilnie. Tam Władysław rozpoczął w 1925 roku naukę w Państwowej Szkole Technicznej na Wydziale Budowlanym, którą ukończył w 1930 roku. Jak wynika ze wspomnień, szkoła ta reprezentowała bardzo wysoki poziom nauczania, porównywalny z dzisiejszymi studiami wyższymi. O jej poziomie świadczy fakt, że na podstawie świadectwa ukończenia Państwowej Szkoły Technicznej w Wilnie z uwzględnieniem późniejszego doświadczenia konserwatorsko-budowlanego Paszkowskiego nostryfikowano po 1945 roku jako inżyniera architekta, podobnie zresztą jak wielu innych absolwentów tej szkoły.

Jak wynika z ich wspomnień, Władysław Paszkowski już wtedy dał się poznać jako doskonały fotograf, który aparatem notował rysunki prof. Jana Borowskiego podczas wykładów z historii architektury⁸. A trzeba pamiętać, że zdjęcia te były wykonywane w warunkach sali lekcyjnej, niekoniecznie najlepiej oświetlonej. Dwa lata później, w 1932 roku, Paszkowski rozpoczął pracę w Zarządzie Miejskim Wilna, a po przepracowaniu kolejnych dwu lat został zatrudniony w Urzędzie Wojewódzkim województwa wileńskiego, gdzie kierował wykonawstwem robót konserwatorskich. Między innymi uczestniczył w pracach przy odbudowie zamku w Trokach i pracach przy zamku wileńskim⁹.

Na czasy wileńskie datuje się jego znajomość z wieloma tamtejszymi znakomitościami, chociażby ze Stanisławem Lorentzem, podówczas konserwatorem wileńskim. Podobne więzy łączyły go z ks. Piotrem Śledziewskim, kurialistą wileńskim, kapelanem, a także konserwatorem zabytków okręgu łomżyńskiego obejmującego też dzisiejszą Białostoczczyznę, Witoldem Kieszkowskim, po wojnie wieloletnim pracownikiem Zarządu Muzeów i Ochrony Zabytków w Ministerstwie Kultury i Sztuki. W Wilnie poznał również Stanisława Bukowskiego, rozpoczynającego wówczas znakomitą karierę architekta i wielu innych. Nawiązane przed wojną w Wilnie znajomości i kontakty zawodowe po 1945 roku ułatwiały mu

Its high level is confirmed by the fact that, based on the graduation certificate from the State Technical School in Vilnius and Paszkowski's subsequent conservation and construction experience, he was recognised after 1945 as engineer architect, same as many other graduates of this school.

According to their memories, Władysław Paszkowski had already proved to be an excellent photographer, who made copies with his camera of Professor Jan Borowski's drawings during his lectures on history of architecture⁸. And it should be noted that these photographs were taken in a classroom, not necessarily ensuring sufficient light conditions. Two years later, in 1932, Paszkowski started working in the Vilnius City Board, and after another two years he was employed in the Vilnius Voivodeship Office, where he was in charge of conservation works' supervision. Among other things, he participated in the Trakai castle reconstruction works and the works in the Vilnius castle⁹.

His acquaintance with many notable Vilnius inhabitants is dated for his Vilnius times. He knew for example Stanisław Lorentz, then the Vilnius conservation officer, and had similar links with priest Piotr Śledziewski, Vilnius Curia official and chaplain, and with Witold Kieszkowski, the monument conservation officer of the Łomża district which also included today's Białystok region, who after the war worked for many years in the Management of Museums and Monument Protection in the Ministry of Culture and Art. In Vilnius, he also met Stanisław Bukowski who was at that time starting his excellent architecture career, and many others. After 1945, the relationships and professional contacts established before the war in Vilnius made his work as conservation officer easier, smoothing out the cooperation with the ministry, among other things.

In the inter-war period, working as conservation works supervisor, he already documented the state of monuments and the progress of conservation works. At that time (and long time after the war!) he used a modern – for those times – Leica camera, purchased, as he told me in 1976, for the considerable price of PLN 500 (fig. 5). By the way: monthly salary of an infantry Captain, commander of their company – a very good salary, for Poland – amounted to around PLN 420. A teacher would make PLN 120, and if she

z pewnością pracę na stanowisku konserwatorskim, a w tym także współpracę z ministerstwem.

Jeszcze w okresie międzywojennym, pracując w Wilnie jako kierownik robót konserwatorskich, dokumentował stan zabytków i przebieg prac konserwatorskich. Posługiwał się przy tym nowoczesnym wtedy (i jeszcze przez długi czas po wojnie!) aparatem Leica nabytym, jak mi sam mówił w 1976 roku, za znaczną wówczas sumę około 500 zł (il. 5). Na marginesie: miesięczne uposażenie bardzo dobrze jak na warunki polskie zarabiającego kapitana piechoty, dowodzącego kompanią, wynosiło około 420 zł, nauczycielka zarabiała około 120 zł, a jeżeli pracowała na terenach wiejskich województw wschodnich – otrzymywała dodatek około 60 zł. Zakup takiego aparatu był więc naprawdę znaczącym wydatkiem, pośrednio świadczy również i o tym, jak przyzwoicie opłacani przed wojną byli ludzie zajmujący się ochroną zabytków...

Władysław Paszkowski, zajmując się zawodowo zabytkami wileńskimi, musiał znać prężne w okresie międzywojennym środowisko fotografików wileńskich. Działał w nim Jan Bułhak, który był przedstawicielem nurtu fotografii ojczyściej, polskiej odmiany piktorializmu – cenionej bardzo fotografii krajoznawczej. Pracowali na tym terenie również Jan Kurusza-Worobjew, Bolesława Zdanowska i Edmund Zdanowski, a także wspominany już ks. Piotr Śledziwski. Wszyscy oni byli członkami Fotoklubu Polskiego, założonego z inicjatywy Jana Bułhaka w 1929 roku¹⁰. Tak więc Władysław Paszkowski miał od kogo uczyć się w Wilnie fotografii artystycznej, ale chyba nie podążał w tym kierunku, interesowała go raczej fotografia dokumentacyjna. Wileńscy fotograficy wydali bardzo starannie opracowany od strony edytorskiej (czterojęzyczny: po polsku, francusku, niemiecku i angielsku!) *Almanach fotografii wileńskiej*, na łamach którego zamieszczono artykuły mające charakter programowy, a także fotografie własnego autorstwa¹¹.

Środowisku fotografików wileńskich z życzliwym zainteresowaniem przyglądała się miejscowa prasa, czego dowodem są wywiady z nimi, zamieszczone

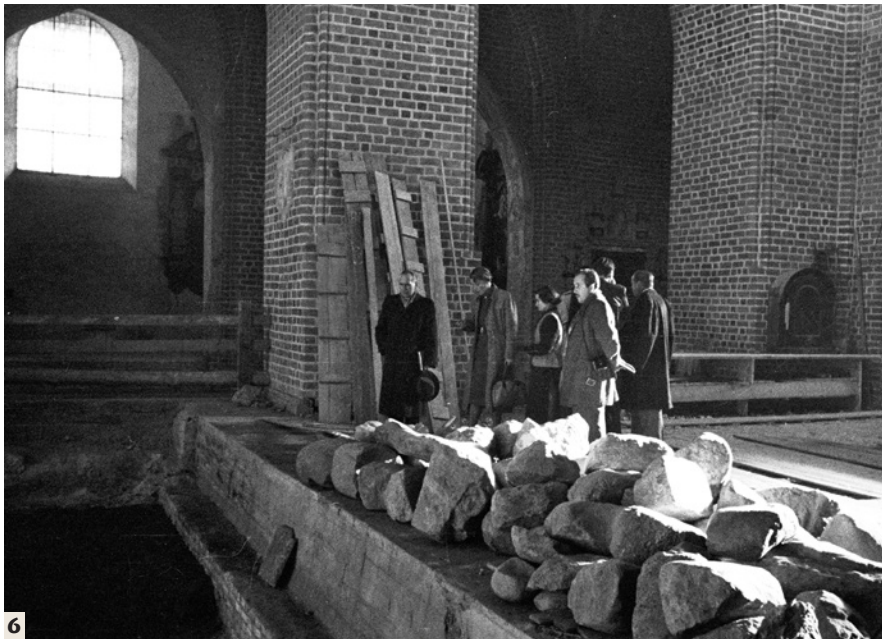
worked in rural areas in the Eastern voivodeships – she received a supplement of around PLN 60. The purchase of such a camera was actually a really considerable expense. Indirectly, it also proves that people dealing with monument conservation received quite decent salaries before the war...

Władysław Paszkowski, taking care in his professional life of Vilnius monuments, had to be familiar with the dynamic (in the inter-war period) group of Vilnius photographers. Among them was Jan Bułhak who represented the Polish photography movement, a variety of pictorialism – a very much appreciated landscape photography. Also Jan Kurusza-Worobjew, Bolesława Zdanowska and Edmund Zdanowski worked in this territory, as well as the above-mentioned priest Piotr Śledziwski. They were all members of the Polish Photoclub, established on Jan Bułhak's initiative in 1929¹⁰. Thus, Władysław Paszkowski had artistic photography masters to teach him, but he did not seem to be going in this direction, rather interested in documentary photography. Vilnius photographers published a very thoroughly edited (in four languages: Polish, French, German, and English!) *Almanach fotografii wileńskiej*, featuring programme articles and their own photographs¹¹.

The community of Vilnius photographers received favourable attention from the local press,

5. Całostronicowa reklama aparatu fotograficznego Leica, reprodukcja z: *Wileński Almanach Fotograficzny*, Wilno 1931

5. Full-page advertisement of a Leica camera, reproduced from: *Wileński Almanach Fotograficzny*, Wilno 1931

6

w tamtejszym „Słowie” w maju 1937 roku. Opublikowano tam rozmowy z Janem Bułhakiem, Janem Kuruszą-Worobjewem, Jerzym Hoppenem – malarzem, jak sam stwierdzał, wykorzystującym aparat fotograficzny jako swego rodzaju notatnik, ks. Piotrem Śledziewskim, Bronisławą i Eugeniuszem Zdanowskimi². Władysława Paszkowskiego – jak mi się wydaje – raczej interesowała fotografia dokumentalna, wywodząca się z nurtu niemieckiej fotografii *Neue Sachlichkeit*³. Zresztą, jak już wspominałem wyżej, Władysław Paszkowski fotografował jeszcze w czasach szkolnych, była to w oczywisty sposób fotografia dokumentacyjna, wykorzystywana później do powtarzania ulotnego materiału rysowanego przez nauczyciela na tablicy. Przypuszczam, że największy wpływ na późniejsze prace fotograficzne Paszkowskiego i jego sposób podejścia do materii fotograficznej, kadrowanie, dobór tła itp., miał ks. Piotr Śledziewski, który balansował pomiędzy wysmakowaną fotografią artystyczną a rzeczowym, dokumentalnym podejściem do materii fotograficznej. Interesowała go izohelia, zjawisko rytmu w fotografii, wyraziste światłocienie⁴. Niestety, powojenne losy wileńskich prac fotograficznych Władysława Paszkowskiego nie są mi znane. Niewykluczone, że są nadal przechowywane w zasobie dokumentacyjnym wileńskich służb ochrony zabytków, lecz na ten temat nie mamy żadnych informacji. Będąc w 1997 roku w Wilnie, usiłowałem dowiedzieć się czegoś bliższego na ten temat, jednak bez rezultatu.

which is evidenced by interviews with some of them featured in “Słowo” in May 1937. It contained interviews with Jan Bułhak, Jan Kurusza-Worobjew, Jerzy Hoppen – a painter who, according to his own words, used a photographic camera as a sort of note-taking device, priest Piotr Śledziewski, Bronisława and Eugeniusz Zdanowski². Władysław Paszkowski was, as it seems, mainly interested in documentary photography which stemmed from the German style *Neue Sachlichkeit*³. Besides, as I have mentioned above, he took photographs already as a student and they were obviously documentary photographs, used later to revise elusive

material drawn by the teacher on the board. I suppose that Paszkowski’s later photographic work and his approach to photographic matter, framing, the selection of background, etc. was to the greatest extent influenced by priest Piotr Śledziewski who balanced between the sophisticated artistic photography and an objective, documentary approach to the photography matter. He was interested in the phenomenon of isohelia, the phenomenon of rhythm in photography, pronounced chiaroscuro⁴. Unfortunately, I know nothing of the post-war fates of Władysław Paszkowski’s Vilnius photographic works. They could be still stored in the documentary archive of Vilnius monument protection services but there is no information to that effect. I tried to find out more about it when I visited Vilnius in 1997, without any result.

Upon his arrival in Białystok, at the beginning of 1945, with his inseparable camera of course, Paszkowski was first employed in the Culture Department, cooperating closely with the Director of the

6. Poznań, wnętrza katedry w trakcie prac konserwatorskich – grupa konserwatorów ogląda prace archeologiczne we wnętrzu świątyni. Fot. Wł. Paszkowski, 1955. Wszystkie zdjęcia Wł. Paszkowskiego znajdują się w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku

6. Poznań, the inside of the cathedral during conservation work – a group of conservation staff is watching archaeological works carried out inside the temple. Photo by Wł. Paszkowski, 1955. All photographs by Wł. Paszkowski can be found in the archives of the Voivodeship Office for the Protection of Historical Monuments in Białystok

Po przyjeździe do Białegostoku z początkiem 1945 roku, oczywiście z nieodłączną kamerą fotograficzną, Paszkowski został najpierw zatrudniony w Wydziale Kultury, blisko współpracując z ówczesnym dyrektorem wydziału ks. Piotrem Śledziewskim, a następnie Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków. Tytuł ten, co ciekawe, ewoluował znacznie w pierwszych powojennych latach. Przez pewien czas na początku lat 50. XX wieku Władysław Paszkowski posługiwał się pieczęcią „Główny Konserwator Zabytków na województwo białostockie”, co może miało na celu uniknięcie pomyłki, ponieważ na szczeblu centralnym używano pieczęci „Generalny Konserwator Zabytków” (il. 6).

Oprócz codziennych zajęć związanych z ochroną zabytków i konserwacją, Paszkowski bardzo wiele uwagi poświęcał ich fotograficznemu dokumentowaniu. Praktycznie tylko jego autorstwa są negatywy przechowywane w albumach od 1 do 52 włącznie (ok. 40 000 klatek!). Są to zdjęcia wykonane w latach 1945-1972 na czarno-białych kliszach, głównie niemieckiej firmy AGFA, funkcjonującej początkowo po obu stronach żelaznej kurtyny. Wśród nielicznych fotografii innych autorów znaleźć można zdjęcia Jana Jaskanisa, współorganizatora i wieloletniego dyrektora Muzeum Okręgowego w Białymstoku, który kilkakrotnie sfotografował Paszkowskiego przy pracy, a także Wacława Kochanowskiego, inspektora Wydziału Kultury, zajmującego się ochroną zabytków w latach 50. i 60. XX wieku, później wieloletniego pracownika warszawskiego urzędu konserwatorskiego, a w końcu warszawskiego wojewódzkiego konserwatora zabytków, a po 1975 roku konserwatora siedleckiego.

Władysław Paszkowski w sumie wykonał zdjęcia obiektów znajdujących się w około 220 miejscowościach na terenie dzisiejszego województwa podlaskiego oraz w ponad 140 poza jego granicami, co razem daje około 360 miejscowości. Zważywszy na znaczne trudności komunikacyjne i materiałowe, chociażby kłopoty związane z uzyskaniem błon fotograficznych, sporządzaniem odbitek, praktyczną niedostępność tak podstawowych narzędzi fotografa, jak światłomierz, zwłaszcza w okresie tuż po wojnie (a z lat 40. i 50. XX w. pochodzi lwią część tego zbioru), jest to dorobek imponujący. Policzenie sfotografowanych obiektów jest bardzo trudne, wydaje mi się, że ich liczba sięga co najmniej kilku tysięcy.

Department, priest Piotr Śledziewski, and thereafter with the Voivodeship Monument Conservation Officer. This title, interestingly enough, underwent its evolution in the early post-war years. During some time in the early 1950s, Władysław Paszkowski used the “Chief Monument Conservation Officer for the area of the Białostockie voivodeship” stamp, probably in order to avoid confusion, because at the central level the “General Monument Conservation officer” stamp was used (fig. 6).

Apart from everyday activities related to monument protection and conservation, Paszkowski devoted much attention to the photographic documentation of monuments. He is the author of practically all the negatives stored in the albums from 1 to 52 (ca. 40,000 frames!). They are photographs taken between 1945-1972 on black and white photographic film, mainly manufactured by the German AGFA company which was initially operating on both sides of the Iron Curtain. Among the few photographs taken by other authors, there were photographs of Jan Jaskanis, the co-organised and long-standing director of the Regional Museum in Białystok who took several photos of Paszkowski at work, and by Wacław Kochanowski, the inspector of the Culture Department, who dealt with monument protection in the 1950s and 1960s, and later was a long-standing employee of the Warsaw conservation office, in the end the Warsaw voivodeship monument conservation officer, and after 1975, the Siedlce monument conservation officer.

Władysław Paszkowski took photographs of sites located in around 220 localities in the area of today's Podlaskie voivodeship and in over 140 localities beyond its boundaries, which means a total of around 360. Considering significant communication and material difficulties, such as the difficulty to obtain photographic film, to make offprints, the practical unavailability of such basic photographer's tools as a light meter, especially right after the war (and the major part of the collection comes from the 1940s and 1950s), it is an impressive record. It is very hard to establish the exact number of sites whose photographs were taken; it seems that their number amounts to at least a few thousands.

The photographs have mostly been made to a good or very good standard, they are usually well framed and well-focused. Some of them are doubled

Zdjęcia w większości wykonane na dobrym, a nawet bardzo dobrym poziomie, są najczęściej doskonale skadrowane i ostre. Zdarzają się wśród nich powtórzenia, ale jak mawiają doświadczeni fotograficy, „nie ma dwóch identycznych ujęć”; a w czasach, gdy nie było stuprocentowej pewności co do jakości danego ujęcia, powtórzenie istotnego ujęcia, ale przy zastosowaniu innej przysłony i innego czasu (zmiana czułości już taką łatwą sprawą nie była!), stanowiło wręcz obowiązek rzetelnego dokumentalisty, jakim niewątpliwie był inżynier architekt Władysław Paszkowski. Jako rasowy dokumentalista wychodził z założenia, że nawet złe zdjęcie jest znacznie lepsze niż jego brak, czas robi bowiem swoje i pewnych ujęć nigdy już się nie powtórzy (il. 7 i 8).

Początkowo Władysław Paszkowski wykonywał jedynie zdjęcia, zaś obróbka materiałów zdjęciowych zlecana była działającym wówczas w Białymstoku prywatnym zakładom fotograficznym. W Archiwum Państwowym w Białymstoku zachowały się rachunki za prace fotograficzne z tamtych lat. W 1949 roku Paszkowskiemu udało się uzyskać u Generalnego Konserwatora Zabytków dotację na urządzenie pracowni fotograficznej w biurze konserwatora wojewódzkiego. W lutym 1948 roku Ministerstwo Kultury i Sztuki na wniosek Władysława Paszkowskiego wyasygnowało 70 000 zł na organizację pracowni fotograficznej. W lipcu tegoż roku Paszkowski ponownie wystąpił o dotację w wysokości 130 000 zł na organizację pracowni fotograficznej i archiwum fotograficznego, kopia tego wystąpienia zachowała się w Archiwum Państwowym w Białymstoku. Dzięki uzyskanym wówczas z puli Generalnego Konserwatora Zabytków środkom urządzono i wyposażono ciemnię fotograficzną, wykonano odbitki ze sporządzonych wcześniej negatywów oraz przystąpiono do porządkowania i archiwizowania zbioru negatywów.

Pozostałości pracowni fotograficznej konserwatora zabytków pracownicy Biura Badań i Dokumentacji Zabytków w Białymstoku (m.in. piszący te słowa) likwidowali jeszcze na początku lat 80. XX wieku przy ostatecznej wyprowadzce do dawnego pałacu Hasbachów w Dojlidach z dotychczasowej siedziby przy ul. Mickiewicza 5, na piętrze (obecnie jest to siedziba Sądu Apelacyjnego). Pamiętam, że likwidowane wówczas były m.in. termometry ciemniowe, stare, od dawna niesprawne enerdowskie światłomierze firmy

but as experienced photographers put it, “there are no two identical captures” and in the times when the quality of a particular capture could not be verified with 100 per cent certainty, repeating a significant shot with a variation of aperture and time (changing sensitivity was not such an easy matter!) was pretty much obligatory for a reliable documentary photographer that architect Władysław Paszkowski undoubtedly was. As a true documentary photographer, Paszkowski proceeded on the basis that even a bad shot is better than no shot at all, because time passes and some shots can never be repeated (fig. 7 and 8).

Initially, Władysław Paszkowski only took photographs, and the editing of the photographic materials was commissioned to private photographic studios operating at that time in Białystok. The State Archive in Białystok has preserved invoices from those times, issued for the performance of photographic works. In 1949, Paszkowski managed to obtain a grant from the General Monument Conservation Officer to arrange a photographic studio in the voivodeship monument protection office. In February 1948, the Ministry of Culture and Art devoted PLN 70,000, at Władysława Paszkowski's request, to organise a photographic studio. In July of the same year, Paszkowski again requested a grant of PLN 130,000 for the organisation of the photographic studio and archive; a copy of this request is kept at the State Archive in Białystok. Thanks to the funds obtained from the General Monument Conservation Officer, a darkroom was arranged and equipped, prints were prepared from previously made negatives and the negatives' archives ordering and archiving works were initiated.

The last remains of the Monument Conservation Officer's photographic studio were dismantled by the employees of the Office for the Research and Documentation of Monuments in Białystok (the author of this text, among others) as late as at the beginning of 1980s during the definitive relocation to the former Hasbach palace in Dojlidy from the old premises at 5 Mickiewicza street, first floor (nowadays it is the seat of the Court of Appeals). I remember that, among others, darkroom thermometers, old and inoperative since a long time before, East German light meters from the 1960s, by the “Leipzig” company, cuvettes, copying frames, incomplete enlargers and similar

Leipzig z lat 60. XX wieku, kuwety, kopioramy, niekompletne powiększalniki i temu podobne elementy wyposażenia ciemni fotograficznej z początku lat 50. XX wieku.

Niestety, przyjęty w końcu lat 40. XX wieku sposób archiwizowania negatywów paradoksalnie powodował ich nieodwracalne uszkodzenie. Negatywy, zawierające na ogół 36 klatek, były ciasno zwijane i po owinięciu w tzw. przebitkę bądź w cienką bibułkę wkładane do nawierconych w grubej desce otworów o średnicy zbliżonej do standardowej kasety z filmem 24×36 mm. Sposób archiwizowania relacjonował mi Krzysztof Kucharczyk, który wcześniej niż ja przyszedł do Biura i widział to na własne oczy. Gruba deska z nawierconymi otworami o średnicy zbliżonej do średnicy kasety z filmem do aparatu małoobrazkowego po wypełnieniu negatywami wsuwana była, tak jak szuflada, do rodzaju komódki zbliżonej wielkością do typowej skrzynki biblioteczej, zawierającej zwykle cztery szuflady z kartami bibliotecznymi. Ten niepraktyczny sposób – aby znaleźć właściwy negatyw, należało najpierw wysunąć ową nawierconą deskę, a następnie rozwinąć całą rolkę (!) – choć przyczyniał się do niszczenia podstawowego materiału fotograficznego – negatywów – utrzymywał się niemal do końca lat 60. XX wieku! Dlatego najstarsze negatywy często mają długie, poziome kreski, powstałe na skutek ciasnego ich zwijania i rozwijania przy kolejnych kopiowaniach. Dopiero zespół nowo powołanego w 1968 roku Biura Badań i Dokumentacji Zabytków pod kierownictwem Lucyny Stalończyk rozpoczął porządkowanie na nowo tego materiału. Założono przede wszystkim albumy fotograficzne i opisano (na ile było to możliwe po tylu latach od wykonania) negatywy.

Dla części negatywów już z początkiem lat 50. XX wieku zostały wykonane odbitki. Niestety, nie

pieces of equipment of a photographic darkroom from the beginning of the 1950s were disposed of at that time.

Unfortunately, the way the negatives were stored in the end of the 1940s paradoxically caused their irreversible damage. The negatives, comprising usually 36 frames, were rolled up tightly, wrapped in the so-called tracing paper or very thin paper, and placed in holes drilled in a thick board with the diameter similar to a standard film case, 24×36 mm. The way in which archiving was carried out was related to me by Krzysztof Kucharczyk, who joined the Office before me and witnessed it himself. A thick board with holes drilled in it, of a diameter similar to that of a small format film case, was, after having been filled up with negatives, inserted like a drawer into a kind of chest of drawers similar in size to a typical library box which usually contained four drawers with library cards. This impractical way – impractical because in order to find the right negative one had to take out that drilled board, then unroll the whole film (!) – even though it contributed to destroying the basic photographic

7, 8. Klimontów, woj. świętokrzyskie, pow. sandomierski, wnętrze kolegiaty, dwa zbliżone ujęcia wystroju sztukatorskiego kopuły. Zwraca uwagę doskonała ostrość obu ujęć, nawet i dzisiaj z trudem osiągalna. Ucięcie fragmentu kopuły jest chyba wynikiem paralaksy pomiędzy wizjerem a obiektywem. Fot. Wł. Paszkowski, 1949

7, 8. Klimontów, Świętokrzyskie voivodeship, Sandomierski district. The inside of a collegiate church, two similar shots of the cupola stucco décor. The perfect focus of both shots, difficult to achieve even today, is especially worth attention. The photo of the fragment of the cupola is probably a result of a parallax between the camera head and the lens. Photo by Wł. Paszkowski, 1949

proawdzono tej pracy systematycznie, lecz okazjonalnie, dla udokumentowania przebiegu robót konserwatorskich przy najważniejszych zabytkach. Odbitki, naklejone na duże kartony, do dzisiaj są przechowywane w archiwum konserwatorskim. Materiał ten, wymagający uporządkowania, nie jest udostępniany. Są tam zdjęcia obrazujące przede wszystkim przebieg prac konserwatorskich przeprowadzanych w latach 40. i na początku lat 50. XX wieku, wykonywane na potrzeby wystaw konserwatorskich. Ich kopie znajdują się w tzw. wglądówkach do negatywów, wykonanych w większości w latach 70. i na początku lat 80. XX wieku. Bywa też i tak, że zdjęcia te są jedynym śladem, jaki pozostał po zaginionych bądź wypożyczonych na zewnątrz i nigdy nie zwróconych negatywach, są więc tym bardziej cenne.

Jednocześnie od połowy lat 60. Władysław Paszkowski posługiwał się, tym razem już nie prywatnym, lecz służbowym, aparatem średnioobrazkowym 6 × 6 cm Pentacon Six. Była to porządna jak na tamte czasy, enerdowska kamera, dość ciężka i hałaśliwa. Za jej pomocą wykonywał sporo zdjęć kolorowych oraz slajdów na jedynie wówczas dostępnych enerdowskich materiałach ORWO. Stan zachowania tego materiału, a zwłaszcza odwzorowanie barw, jest nieszczerne, mimo że przechowywano go w najlepszych z możliwych warunkach. Tych fotografii jest jednak znacznie mniej niż podstawowego dla tego zespołu materiału małoobrazkowego, dotyczą one przede wszystkim obszaru obecnego województwa podlaskiego.

Jeszcze później, bo po odejściu na emeryturę w 1972 roku, z końcem lat 70. Paszkowski nabył japońską Yashicę 6 × 4,5 cm, bardzo dobry w tamtych czasach aparat, ale fotografował już znacznie mniej niż w okresie pełnej aktywności zawodowej. Jako emeryt uwieczniał te obiekty, nad którymi sprawował nadzory w ramach swych obowiązków służbowych w Pracowni Dokumentacji Naukowo-Historycznej PKZ w Białymstoku: odbudowywany kościół i klasztor ss. Benedyktynek w Drohiczynie, dawny klasztor misjonarzy w Siemiatyczach, służę Paniewo na Kanale Augustowskim, zespół poklasztorny na Wigrach, wieżę kościoła w Gołdapi. Podczas krótkiej rozmowy, jaką z nim odbyłem wiosną 1981 roku już w nowej siedzibie konserwatora zabytków w dawnym pałacu Hasbachów w Dojlidach, mówił mi, że przystępuje do inwentaryzacji fotograficznej

material – the negatives, was in place until almost the end of the 1960s! That is why the oldest negatives have long, horizontal lines, which appeared as a result of rolling up and unrolling when making further copies. Only the new team of the Office for the Research and Documentation of Monuments in Białystok, opened in 1968, under the supervision of Lucyna Stalończyk, started to organise this material again. In the first place, photo albums were started and negatives were described (to the extent possible so many years after they were taken).

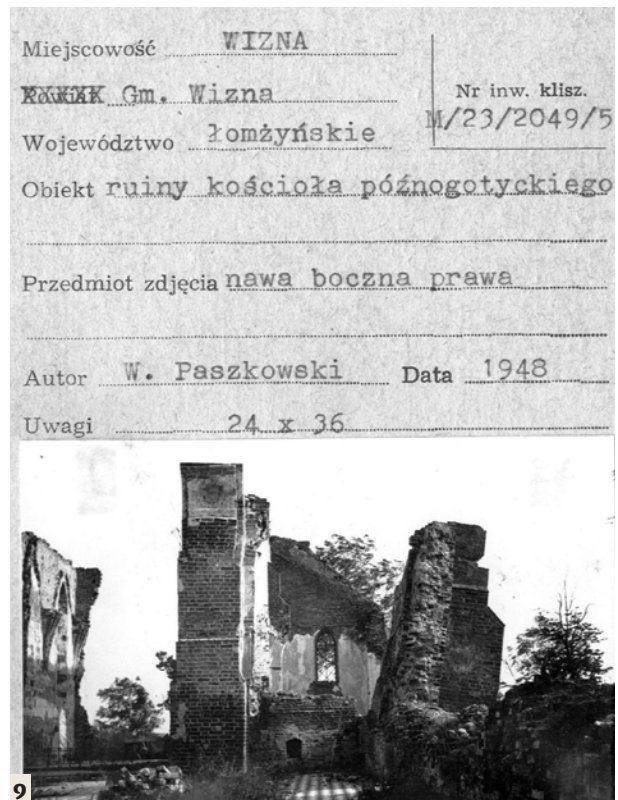
At the beginning of the 1950s, prints were made from some of the negatives. Unfortunately, these work was carried out occasionally, not systematically, to document the progress of conservation works of the most important monuments. Stuck onto big cardboards, they are stored to this day in the conservation archive. This material needs ordering and is not available to the public. It includes photographs illustrating the progress of conservation works carried out in the 1940s and at the beginning of the 1950s, taken for the purposes of conservation exhibitions. Their copies are placed in the so called negatives' previews, most of which were made in the 1970s and in the beginning of the 1980s. Sometimes, the photographs are the only trace of negatives which were lost or rented and never returned, which makes them even more valuable.

At the same time, since the mid-1960s, Władysław Paszkowski used not a private camera, but one provided by the office: a medium format, 6 × 6 cm, Pentacon Six. For those times, it was a pretty good East German camera, quite heavy and noisy. He took many colour photographs and slides with it, using the only available at that time East German ORWO materials. The state of conservation of these materials, especially their colour, is not very good, even though they have been stored in the best possible conditions. These photographs are, however, even less numerous than the small format material, basic for this collection. They are related to the area of today's Podlaskie voivodeship.

Later still, after having retired in 1972, in the end of the 1970s Paszkowski purchased a Japanese Yashica 6 × 4,5 cm, a very good camera in those times, but he took much less photographs than during his full professional activity. While retired, Paszkowski took photographs of the sites which were under his

detalu architektonicznego Białegostoku: stolarki okiennej i drzwiowej, elementów odlewanych z żeliwa, kowalszczyzny, fantazyjnych wątków ceglanych zdobiących elewacje wielu białostockich kamienic. Robił to, być może niejako przeczuwając późniejsze losy wielu białostockich zabytków, które ostatnio bezpowrotnie znikają w zastraszającym tempie. Niestety, tylko niewielką część jego zdjęć z tego okresu odkupiło ówczesne Biuro Badań i Dokumentacji Zabytków (to zasługa p. Lucyny Stalończyk, kierownika Biura i p. Jerzego Tryburskiego, w tym czasie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków); inne uległy rozproszaniu albo zostały bezmyślnie zniszczone po śmierci Władysława Paszkowskiego w 1982 roku przez niezaangażowanych tym spadkobierców.

Władysław Paszkowski stale pracował z aparatem fotograficznym. Głównym tematem jego zdjęć były oczywiście obiekty zabytkowe, w których przeprowadzono prace remontowo-konserwatorskie. Obiektyw jego aparatu dzień po dniu niestrudzenie rejestrował przebieg prac, ich postępy, montaż poszczególnych elementów. Nie dysponujemy dzisiaj dokładną dokumentacją opisową z przebiegu prac konserwatorskich związanych z odbudową pałacu Branickich, zespołu poklasztornego w Supraślu czy kościoła w Wiźnie (il. 9). W tamtych czasach nie wykształciły się jeszcze odpowiednie procedury dokumentacyjne, nie było zresztą wówczas w Białostockim specjalistów tej branży. Przykładowo, dla zespołu wigierskiego dokumentacja konserwatorska dorabiana była niejako *ex post* w latach 70. XX wieku przez Pracownię Dokumentacji Naukowo-Historycznej białostockich PKZ. Pracownia ta kierowana była podówczas przez p. Zofię Piłaszewicz i umożliwiała Władysławowi Paszkowskiemu pracę na jedną czwartą etatu po

professional supervision in the Scientific and Historic Documentation Studio PKZ in Białystok: the rebuilt church and Benedictine Sisters' monastery in Drohiczyn, the former missionaries' abbey in Siemiatycze, the floodgate Paniewo on the Augustów Canal, the former monastic complex in Wigry, the church tower in Gołdap. During a short conversation I held with him in spring 1981, already in the new seat of the monument conservation officer in the former Hasbach palace in Dojlidy, he told me that he was starting a photographic inventory of architectural details in Białystok: the window and door woodwork, cast iron and blacksmith elements, and fancy brickwork bonds decorating the façades of many town houses in Białystok. He did it maybe anticipating the later destiny of many monuments in Białystok which have been recently disappearing at an alarming rate. Unfortunately, only a small part of his photographs from this period was bought by the Office for the Research and Documentation of Monuments in Białystok (thanks to Ms. Lucyna Stalończyk, director of the Office, and Mr. Jerzy Tryburski, Voivodeship Monument Conservation Officer at that time); others were lost or carelessly destroyed after Władysław Paszkowski's death in 1982 by his successors who were not interested in the subject.

9. Ruiny kościoła w Wiźnie widziane od zachodu. Układ karty wzorowany na rozwiązaniach przyjętych nieco wcześniej przez Biuro Badań i Dokumentacji Zabytków w Bydgoszczy. Rzuca się w oczy znaczne odchylenie na zewnątrz ściany nawy. Kościół został odbudowany przy dużym zaangażowaniu Wł. Paszkowskiego, który sporządził inwentaryzację i bezpośrednio nadzorował prace niemal na bieżąco

9. Ruins of the church in Wizna, as seen from the west. The layout of the card is based on the solutions adopted some time earlier by the Office for the Research and Documentation of Monuments in Bydgoszcz. The nave wall is significantly tilted outwardly. Wł. Paszkowski has been very much involved in the process of reconstruction of the church. He prepared the inventory and directly supervised the works, almost on a daily basis

przejściu na chudziutką emeryturę, aż do lat 80. XX wieku. Jednak przebieg prac prowadzonych w latach 50. XX wieku możemy z dużą dokładnością odtworzyć w oparciu o projekty odbudowy oraz dokumentację fotograficzną konserwatora Paszkowskiego. Braki w dokumentacji pisanej Władysław Paszkowski nadrobił z nawiązką codziennym, wielostronnym dokumentowaniem fotograficznym.

Kolejnym istotnym tematem prac fotograficznych Paszkowskiego były obiekty zabytkowe albo mające znaczenie dla krajobrazu kulturowego, rozsiane po całym obszarze dawnego województwa białostockiego. Wiele uwagi poświęcał dokumentowaniu dworów (il. 10). Lewickie, Ostrożany, Makowlany, Baciki, Bęćkowo, Jedwabne, Żegary mają dokumentację fotograficzną z tamtych lat. Stało się tak, mimo że formalnie obiekty XIX-wieczne nie wchodziły wówczas w orbitę zainteresowania konserwatorskiego, która zgodnie z obowiązującą wówczas konserwatorów pragmatyką sięgała obiektów XVIII-wiecznych, a warunkowo tylko wzniesionych przed 1850 rokiem.

Zdjęcia wykonane wówczas przez Paszkowskiego dla dworów w Kadaryszkach, Olszance, Siderce czy Bacikach Średnich są jedynym śladem po tych zniszczonych albo doszczętnie przebudowanych obiektach. Podobnie ma się rzecz z bardzo ciekawym obiektem – basztą obronną w Grądach-Woniecku, niewiadomego pochodzenia, po raz ostatni sfotografowaną w 1948 roku przez Władysława Paszkowskiego (il. 11). Sprawdziłem na miejscu: obecnie wieża ta już nie istnieje

Władysław Paszkowski continuously worked with the photographic camera. The main subject of his photographs were, of course, historic sites in which renovation and conservation works were carried out. His camera's lens recorded these works tirelessly, day after day: their progress, the installation of particular elements. Today, we do not have at our disposal any detailed description of the progress of conservation works related to the reconstruction of the Branicki palace, the monastery complex in Supraśl, or the church in Wizna (fig. 9). At that time, no appropriate documentation procedures had been put in place, besides there were no specialists in this field in the area of Białostockie. For example, conservation documentation for the Wigry complex was completed, *ex post*, so to speak, in the 1970s by the Scientific and Historic Documentation Studio of the PKZ's in Białystok. This studio was directed by Ms. Zofia Piłaszewicz and Władysław Paszkowski was allowed, after his retirement, to work a one quarter time job there, as a supplement to his modest pension, until the 1980s. We can reconstruct the course of works carried out in the

10. Krasnogruda, pow. Sejny, dwór, w którym w okresie międzywojennym kilkakrotnie przebywał Czesław Miłosz. Obecnie siedziba Ośrodka „Pogranicze – sztuk, kultur, narodów”. Fot. Wł. Paszkowski, lata 50. XX w.

10. Krasnogruda, Sejny district, the manor where Czesław Miłosz stayed a couple of times in the interwar period. At present, the seat of “Borderland – arts, cultures, nations” Association. Photo by Wł. Paszkowski, 1950s

11. Grądy-Woniecko, gmina Rutki, pow. Zambrów. Nieistniejąca już wieża, pierwotnie zapewne o charakterze obronnym. Obecne pokolenie służb ochrony zabytków nie wie zupełnie o jej istnieniu. W dolnej części zdjęcia widoczne długie poziome rysy, będące efektem zwijania i rozwijania negatywu do kopiowania. Fot. Wł. Paszkowski

11. Grądy-Woniecko, Rutki commune, Zambrów district. A tower which no longer exists, originally probably serving defence purposes. The current generation of monument protection service staff knows nothing about it. In the bottom part of the photographs, long vertical lines can be seen, a result of rolling up and unrolling of the negative to be copied. Photo by Wł. Paszkowski

12. Kapliczka w Wąsoszy, stan w 1971 r. tuż przed całkowitą samowolną rozbiórką. Fot. Wł. Paszkowski

12. Chapel in Wąsosz, as of 1971, right before its unauthorised demolition. Photo by Wł. Paszkowski

13. Kapliczka w Wąsoszy, stan w 2005 r. Fot. A. Oleksicki

13. Chapel in Wąsosz, as of 2005. Photo by A. Oleksicki

i zupełnie jest nieznaną obecnemu pokoleniu służb konserwatorskich regionu. Niestety, biję się w piersi, nie zapytałem Paszkowskiego, co to był za obiekt¹⁵.

Wykonane przez Władysława Paszkowskiego w latach 40. i 50. XX wieku zdjęcia chałup wiejskich z terenu całego dawnego województwa, porównane ze stanem obecnym, pokazują zakres i charakter zmian wsi na tym obszarze. Można tu chociażby wymienić Trześciankę, Piliki, Strablę, Białowieżę, wiele wsi drobnoszlacheckich z powiatu wysokomazowieckiego (Miodusy, Mazury, Klukowo), czy też wsie z terenów powiatów mazurskich – ełckiego (choćby Dorsze albo Żabin), gołdapskiego i oleckiego.

Udało mu się jeszcze sfotografować w 1971 roku, tuż przed całkowitym unicestwieniem, drewnianą, wpisaną do rejestru zabytków kapliczkę w Wąsoszy, którą miejscowa ludność zniszczyła, budując nielegalnie w jej wnętrzu murowaną z cegły, a następnie po wybudowaniu nowej starą rozebrała i do jej wnętrza przeniosła ciekawe, XIX-wieczne wyposażenie ruchome (il. 12 i 13). Fotografie małomiasteczkowych rynków autorstwa Paszkowskiego pokazują ich stan tuż po wojnie. To dzięki jego pasji dokumentacyjnej znamy dziś rysunek brukowanej nawierzchni rynku w Stawiskach, Jedwabnem, Sejnach (il. 14). Sfotografował również układ bruków na rynku w Bartoszycach, w dawnym województwie olsztyńskim, w sąsiedztwie kościoła, zabezpieczanego ze środków konserwatorskich przez Zbigniewa Rewskiego, ówczesnego konserwatora olsztyńskiego. Władysław Paszkowski tamtejszego konserwatora znał zapewne jeszcze z okresu międzywojennego, gdy Zbigniew Rewski był konserwatorem wołyńskim (il. 15).

12

11

1950s, however, based on the reconstruction plans and conservation officer Paszkowski's photographic documentation, with a high level of detail. Deficiencies in the written documentation were more than compensated by Władysław Paszkowski with his daily, comprehensive photographic documentation.

Another important theme of his photographic works were historic sites or sites significant from the point of view of cultural landscape, scattered all around the area of the former Białostockie voivodeship. He paid much attention to documenting manor houses (fig. 10). There exists photographic documentation for Lewickie, Ostrożany, Makowlany, Baciki, Bęćkowo, Jedwabne, Żegary from those years, despite the fact that formally 19th-c. buildings were not in the area of conservation officer's interest which, according to the practices in place at that time, reached 18th-c. sites, and only conditionally those built before 1850.

13

Jednocześnie zaś fotografował płynące obok życie. Jego kamera utrwaliła obraz zniszczonego centrum Białegostoku i proces stopniowej odbudowy miasta. Fotografował też ludzi przy pracy – murarzy, cieśli, blacharzy – konserwatorów wykonujących np. hełmy na pałacu Branickich. Jeżeli odbywała się manifestacja pierwszomajowa, przechodząca pod oknami ówczesnego Wydziału Kultury i Sztuki, w którego strukturze zatrudniony był wojewódzki konserwator zabytków, mieszczącego się w „okrągłaku” przy ul. Kilińskiego 7, to owszem, inżynier Paszkowski sfotografował ją z okien urzędu, sam jednak w niej nie uczestnicząc; podobnie zresztą czynił i w latach późniejszych. W archiwum fotograficznym zachowały się zdjęcia pochodu pierwszomajowego maszerującego ul. Kilińskiego (zapewne z 1947 r.), wykonane z okien wydziału, autorstwa Władysława Paszkowskiego. O ile mi wiadomo, z dużym dystansem odnosił się do tzw. zaangażowania politycznego, był typem państwowca, urzędnika realizującego w najlepszy sposób powierzane mu zadania, wystrzegając się jednak jakiegokolwiek zaangażowania politycznego. Podobnie rejestrował odgruzowywanie miasta, „czyny społeczne”, czy chociażby jarmarki, jak ten podczas odpustu w Wigrach, sfotografowany chyba 15 sierpnia 1947 roku z okazji święta Matki Boskiej Zielnej (il. 16).

The photographs taken at that time by Paszkowski of the manor houses in Kadaryszki, Olszanka, Siderka, and Baciki Średnie are the only trace left of those destroyed or completely remodelled sites. The story was similar in the case of a very interesting site – the fortified tower in Grądy-Woniecko, of unknown origin, last photographed in 1948 by Władysław Paszkowski (fig. 11). I checked the site: nowadays the tower no longer exists and the current generation of the region’s conservation services does not know anything about it. Unfortunately, *mea culpa*, I did not ask Paszkowski about this site¹⁵.

W późniejszych czasach uwieczniał uroczystości związane z otwieraniem kolejno oddawanych do użytku szkół tysiąclecia, rozsianych na terenie całego województwa białostockiego, zjazdów Białostockiego Towarzystwa Naukowego, dziś kompletnie zmarginalizowanego, nie wiem nawet, czy w ogóle istniejącego, zaś w latach 60. i 70. XX wieku niezwykle prężnej organizacji, nadającej ton życiu naukowemu regionu. To z inicjatywy tego właśnie Towarzystwa, a zwłaszcza Jerzego Antoniewicza i Jana Jaskanisa z polskiej strony i Knuta Olofa Falka ze szwedzkiej, zawiązała się w 1959 roku Kompleksowa Ekspedycja Jaćwieska, plonem której były ważne ustalenia dotyczące archeologicznej i historycznej przeszłości Suwalszczyzny. Paszkowski fotografował także ludzi zaangażowanych w proces odbudowy i konserwacji zabytków, architektów, techników i inżynierów, zwykłych robotników podczas prac konserwatorskich, przy odtwarzaniu elementów architektonicznych oraz księży i urzędników współpracujących ze służbami konserwatorskimi.

Myślę, że ważnym, lecz zupełnie nieznanym aspektem aktywności dokumentacyjnej Władysława Paszkowskiego były jego wyjazdy poza teren województwa, najczęściej służbowe, chociaż zdarzały się

Photographs taken by Paszkowski in the 1940s and 1950s of cottages from the whole area of the former voivodeship, compared to the present state, show the scope and character of changes in the rural areas on this territory. One could mention Trześcianka, Piliki, Strabla, Białowieża, many minor gentry villages from the Wysokomazowiecki district (Miodusy, Mazury, Klukowo), or villages from the area of Mazury districts – Elcki (for example Dorsze or Żabin), Gołdapski, and Olecki.

In 1971, right before its complete annihilation, he was able to take a photograph of a wooden chapel in Wąsosz, entered into the register of monuments, which was destroyed by the local residents who illegally built a new brick chapel in its interior, and then dismantled the old one and transferred the interesting, mobile, 19th-c. furnishings to the inside (fig. 12 and 13). The photographs of little town squares taken by Paszkowski show their state of conservation right after the war. Thanks to his documentary passion, today we know the pattern of brick paving of the main square in Stawiski, Jedwabne, Sejny (fig. 14). He also photographed the pavement on the main square in Bartoszyce, in the former Olsztyńskie voivodeship, in the proximity of the church, whose preservation work was conducted based on the conservation funds of Zbigniew Rewski, the Olsztyńskie conservation officer at that time. Władysław Paszkowski knew him probably since the inter-war period, when Zbigniew Rewski worked as conservation officer in Wołyń (fig. 15).

At the same time, he took photographs of life unfolding before him. His camera recorded the image of the destroyed centre of Białystok and the gradual

14. Sejny, ok. 1955 r. Widok z rynku na ratusz. Zwraca uwagę wielka wybrukowana powierzchnia placu. Dziś w tym miejscu stoi pomnik „Nie rzucim ziemi”, albo inaczej „Pomnik Matki-Polki” dłuta Stanisława Wakulińskiego, wzniesiony pod koniec lat 60. XX w. Fot. Wł. Paszkowski

14. Sejny, ca. 1955. View of the town hall from the market square. Note the big paved area of the square. Today, a monument “We won’t forsake the land” is placed there, also called “The Monument of Polish Mother” by Stanisław Wakuliński, erected towards the end of the 1960s. Photo by Wł. Paszkowski

15. Bartoszyce, woj. warmińsko-mazurskie. Układ bruków na rynku z charakterystyczną gwiazdą ułożoną z większych otoczków i rynsztokiem, za którym znajduje się chodnik z kostki kamiennej, w głębi elewacja boczna kościoła parafialnego. Fot. Wł. Paszkowski, 1947

15. Bartoszyce, Warmińsko-Mazurskie voivodeship. The paving with a characteristic star composed of bigger-sized pebbles and a street gutter, behind which there is a stone pavement, and in the background, the lateral façade of the parish church. Photo by Wł. Paszkowski, 1947

16. Wigry, odpust na Matki Boskiej Zielnej, u stóp zniszczonego kościoła pokamedulskiego. Fot. Wł. Paszkowski, 1947

16. Wigry, a church feast on the occasion of Our Lady of the Herbs, at the feet of the devastated, former Camaldolese church. Photo by Wł. Paszkowski, 1947

17

także i na wół prywatne, jak chociażby poszukiwania kamienia na posadzkę odbudowywanego w latach 50. XX wieku kościoła w Wiźnie w kamieniołomach Kielecczyny i Dolnego Śląska. Również te pobyty dokumentował na taśmie filmowej, nie ograniczał się bowiem jedynie do prozaicznego załatwienia danej sprawy, lecz zwiedzał także okolicę, a za pomocą aparatu notował na negatywach to, co jego zdaniem było istotne. Stąd w zasobie WUOZ w Białymstoku znalazły się zdjęcia z różnych okolic Dolnego Śląska czy Kielecczyny (il. 17).

W każdą z podróży służbowych do Warszawy zabierał ze sobą aparat fotograficzny. Efektem tych delegacyjnych wyjazdów jest blisko dwieście negatywów z lat 1945-1972 przedstawiających gotyckie mury obronne Starego Miasta, wylaniające się z morza gruzów stalowe konstrukcje zniszczonych i odbudowywanych mostów warszawskich, mury obronne Starego

process of its reconstruction. He also took photographs of people at work – bricklayers, carpenters, tinsmiths – conservation employees crafting i.e. the tented roofs on the Branicki palace. If there was a 1 May demonstration passing by under the windows of the then Culture and Art Department, located in the “Okraślak” building at 7 Kilińskiego street, in the structures of which the voivodeship monument conservation officer was working, then engineer Paszkowski would take a photograph from the Department’s window but without participating in the demonstration, same as in the following years. In the photographic archive, there are photographs of a 1 May demonstration passing by the Kilińskiego street (probably from 1947), taken from the Department’s windows by Władysław Paszkowski who, as far as I know, looked at the so-called political involvement with certain scepticism. He was a “state official” type – an official performing his duties to the best of his abilities, avoiding, however, any political involvement. Similarly, he recorded the process of clearing the city of debris, “community action”, or fairs, such as the one held during an indulgence church feast in Wigry, photographed probably on 15 August 1947 during the celebration of the Day of Our Lady of the Herbs (fig. 16).

At later times, he captured the celebration related to the opening of subsequent Millennium schools, scattered throughout the territory of the Białostockie voivodeship, the conventions of the Białystok Science Association, today completely marginalised (I’m not

17. Staszów, ratusz w trakcie odbudowy. Zwraca uwagę brukowana podłoga rynku, dzisiaj bardzo rzadko spotykane już rozwiązanie, masowo zastępowane za zgodą konserwatorów eleganckimi, lecz zakłamującymi przeszłość miast granitowymi płytami kamiennymi bądź paskudnym „polbrukiem”. Fot. Wł. Paszkowski, ok. 1949

17. Staszów, town hall during reconstruction works. Note the paved market place area, very rare today, since it is, with monument conservation officers’ consent, replaced with granite paving blocks, which are elegant, but falsify the past of the cities, or with the ugly “Polbruk” ones. Photo by Wł. Paszkowski, ca. 1949

18-20. Trzy spośród blisko dwustu zdjęć powojennej Warszawy. U góry odbudowa mostu Poniatowskiego, ok. 1946 r. Zwraca uwagę rusztowanie na szczycie północno-zachodniej wieży, której zwieńczenie zostało zniszczone w trakcie niemiecko-sowieckiego ostrzału od jesieni 1944 do stycznia 1945 r. Z lewej mury obronne Starego Miasta od strony Podwale, odsłonięte przez J. Zachwatowicza w okresie międzywojennym, z lewej, na otynkowanym fragmencie zaznaczony grubą czarną linią przebieg blankowania, za murem ruiny kamienicy staromiejskiej, po prawej ruiny zabudowy zachodniej pierzei ul. Podwale, rozebrane na początku lat 50. XX w. celem otworzenia widoku na średniowieczne urządzenia obronne. Z prawej widok na zniszczoną pierzeję rynkową (kołłątajowską) poprzez nieodgruzowany jeszcze rynek staromiejski. Fot. Wł. Paszkowski, ok. 1946 r.

18-20. Three out of the almost two hundred photographs of post-war Warsaw. Top, the reconstruction of the Poniatowski bridge, ca. 1946. Note the scaffold placed at the top of the north-western tower which had been destroyed by German and Soviet shelling between autumn 1944 and January 1945. Left, Old Town defence walls as seen from Podwale street, exposed by J. Zachwatowicz during the inter-war period. On the left, a thick black line drawn on the plastered fragment of the wall shows where the battlements were. Behind the wall, ruins of an old town house; on the right, ruins of the western frontage of Podwale street, demolished in the beginning of 1950s in order to open the view of the medieval fortifications. Bottom left, the view of the devastated market square frontage (“Kołłątajowska”) and the Old Town market square full of rubble. Photo by Wł. Paszkowski, ca. 1946

18-20

Miasta odsłonięte przez prof. Jana Zachwatowicza jeszcze przed wojną, rynek staromiejski czekający na odgruzowanie (il. 18-20).

Na kolejnych zdjęciach można prześledzić odbudowę zniszczonego miasta od 1945 roku aż po rok 1972, oglądać nowe realizacje, takie jak MDM i Pałac Kultury. Niestety, nie wszystkie zdjęcia zostały we właściwy sposób zidentyfikowane, ponieważ zespół opracowujący negatywy po prostu nie znał na tyle Warszawy, aby móc precyzyjnie określić obiekt (na dodatek zrujnowany) przedstawiony na zdjęciu, autora zaś zawodziła po wielu latach pamięć, czemu zresztą trudno się dziwić. Nadto, bardzo często szwankuje chronologia, ustalano ją bowiem na podstawie ustnych informacji autora zdjęć, który starał się możliwie dokładnie przypomnieć sobie datę i obiekt zdjęcia. Tu trzeba zaznaczyć, że Władysław Paszkowski niespecjalnie chętnie (podobnie jak wielu innych architektów) zabierał się do pisania. Wolał pracę w terenie, bezpośrednio przy zabytku lub ewentualnie wypowiedź w postaci szkicu czy rysunku; był, koniec końców, architektem.

even sure if it still exists, but in the 1960s and 1970s it was a really dynamic organisation which set the tone for the scientific life in the region). It was on the initiative of this Association, especially Jerzy Antoniewicz and Jan Jaskanis on the Polish side and Knut Olof Falk on the Swedish side, that the Jaćwieska Comprehensive Expedition was initiated whose fruits were important observations related to the archaeological and historical past of the Suwałki region. He also took photographs of people engaged in the reconstruction and monument conservation process, architects, technicians, and engineers, simple workmen during conservation works, reconstructing architectural elements, and priests and officials cooperating with conservation services.

In my opinion, an important, although absolutely unknown aspect of Władysław Paszkowski's documentary activities were the trips he made outside the voivodeship. They were usually official trips, although some of them were partly his private initiative, such as the search he conducted in the quarries of the Kielce region and Lower Silesia looking for stones to be used

21

Pierwsze wypadki Władysława Paszkowskiego z kamerą poza granice województwa miały miejsce już w 1945 roku (Warszawa), a regularne podróże po Polsce odbywał w 1946 i 1947 roku. Ciekawa rzecz, że ich celem (poza oczywiście Warszawą) były Ziemie Zachodnie. Być może ważną rolę odgrywała tu ciekawość i chęć poznawania regionów poddanych innym wpływom kulturowym niż ziemie Polski centralnej.

Najstarsze zdjęcia autorstwa Władysława Paszkowskiego dotyczące zabytków Dolnego Śląska powstały w związku z podróżą do Wrocławia w 1947 roku. Wówczas to ks. Piotr Śledziwski, dotychczasowy dyrektor Wydziału Kultury i Sztuki w Urzędzie Wojewódzkim Białostockim przeniósł się do Wrocławia, gdzie za zgodą Ministra Kultury i Sztuki objął stanowisko dyrektora Muzeum Diecezjalnego.

Wojewoda białostocki wyraził zgodę na wykorzystanie do celów przeprowadzki samochodu służbowego wraz z kierowcą oraz przydzielił odpowiednią pulę „materiałów pędnych i smarów”. W podróży tej uczestniczył najprawdopodobniej także Władysław Paszkowski, w zasobie negatywowym znajdują się bowiem zdjęcia z Wrocławia oraz z terenu Dolnego Śląska, m.in. z Nysy, Oławy, Paczkowa, Grodkowa, datowane na 1947 rok i zapewne błędnie na kolejne lata (il. 23). Możliwe, że korzystając z okazji, obaj panowie dokonali rekonesansu konserwatorskiego na tych terenach, a jego efektem są zachowane do dzisiaj w zasobie WUOZ w Białymstoku zdjęcia z kilku miast na Dolnym Śląsku i Śląsku Opolskim, dla historyka sztuki i zabytkoznawcy wileńskiego szczególnie

as floor in the church in Wizna, reconstructed in the 1950s. These trips he also documented on a camera film. He did not simply resolve an issue, but also did some sightseeing in the surroundings and recorded with his camera the things he considered important. That is why in the Voivodeship Monuments Protection Office's archive in Białystok there are photos from various areas of Lower Silesia or the Kielce region (fig. 17).

He took his photographic camera on each of those delegation trips to Warsaw. As a result of those trips, nearly two hundred negatives from 1945-1972 were created, showing the Gothic defence walls of the Old Town, steel structures of the ruined Warsaw bridges, which were being rebuilt, emerging amid the sea of debris, the defence walls of the Old Town, exposed already before the war by Professor Jan Zachwatowicz, the Old Town market square waiting for debris to be removed (fig. 18-20).

The following photographs show the subsequent stages of reconstruction of the ruined city, from 1945 to 1972, and newly erected buildings, such as the MDM building complex and the Palace of Culture. Unfortunately, not all photographs were correctly identified because the team working on the negatives' description simply did not know Warsaw well enough to be able to precisely identify a building (a dilapidated building, to make matters worse) featured in a photograph, and the author's memory, after so many years, quite understandably, had sometimes failed him. Moreover, correct chronology is

ważne ze względu na powiązania architektury barokowej Wilna i krajów monarchii austriackiej (il. 21).

Inne okazje do dokumentowania substancji zabytkowej stwarzały zjazdy konserwatorów zabytków i związane z nimi objazdy terenowe. Plonem takiego wyjazdu w 1952 roku są zdjęcia z terenu Górnego Śląska i Opolszczyzny, innym razem, bo w 1955 roku, czy może w 1956, zjazd konserwatorski odbywał się na terenie województwa szczecińskiego. Stąd w zasobie urzędu konserwatorskiego w Białymstoku zdjęcia ze Szczecina, Pyrzyce, Trzcianka Zdroju, Chojny i innych miejscowości, pochodzące z tamtych lat. W podobny sposób do zbiorów trafiły zdjęcia z Kieleckiego, Lubelszczyzny, Krakowskiego i Rzeszowszczyzny, Wielkopolski, a także z dzisiejszego województwa kujawsko-pomorskiego i poznańskiego.

W latach 1949-1950 utworzona przez Władysława Paszkowskiego i Stanisława Bukowskiego Pracownia Konserwacji Zabytków Architektury opracowywała na zlecenie konserwatora olsztyńskiego Zbigniewa Rewskiego inwentaryzację i projekt odbudowy zamku w Niedzicy. Z tamtych czasów zachowała się w archiwum konserwatora białostockiego inwentaryzacja tego zamku, bezlitośnie pokreślona uwagami konserwatora Rewskiego, który zaznaczył na niej błędy i niedociągnięcia na czerwono, niczym nauczyciel poprawiający szkolny projekt²¹. Ponieważ prace nie szły jak należy, o czym świadczą wspomniane uwagi inwestora, konserwator białostocki, mający znakomite doświadczenie z czasów jeszcze wileńskich, wyrażał się zapewne z młodymi i niedoświadczonymi inwentaryzatorami w tamte odległe strony, stąd fotografie zrujnowanego zamku niedzickiego, Olsztyna, Fromborka, skansenu w Olsztynku, który dziwnym trafem ocalał z wojennej zawieruchy (il. 22). Prawdopodobnie w trakcie jednej z takich wypraw trafił do wspomnianych wyżej Bartoszyc.

Przy jakiejś innej okazji Paszkowski (czy nie był to również zjazd konserwatorski? A może, korzystając ze służbowego transportu, odbierał kogoś, kto

very often missing, for it was established based on oral information from the photograph's authors who tried to remember as accurately as possible the date and the subject of a photograph. It must be noted that Władysław Paszkowski, like many other architects, would rarely write anything. He preferred field work, directly at a monument or, alternatively, to express himself through a sketch or a drawing; he was, after all, an architect.

First trips with a camera beyond the boundaries of the voivodeship took place as early as in 1945 (Warsaw), and in 1946 and 1947, he made regular trips around Poland. It's interesting that his destination was (of course apart from Warsaw) the western "Regained Territories". Curiosity and interest in regions previously exposed to other cultural influence than the territories of central Poland probably played a big part in this.

The oldest photographs by Władysław Paszkowski, related to the monuments of Lower Silesia, emerged during his trip to Wrocław in 1947. That was when priest Piotr Śledziwski, at that time Director of the Department of Culture and Art in the Voivodeship Office in Białystok moved to Wrocław where, with the consent of the Minister of Culture and Science, he took position of director of the Diocesan Museum.

The Białostockie Voivode agreed for the office car and the driver to be used during relocation and he allocated an adequate share of "propellants and grease". Władysław Paszkowski also probably participated in this travel, because in the negatives' resources there are photographs taken in Wrocław and Lower Silesia, i.e. Nysa, Oława, Paczków, Grodków, dated 1947 and, probably incorrectly, the subsequent years (fig. 23). It is possible that both of them took the opportunity to do a conservation reconnaissance trip in those territories and its result are the photographs of several towns in Lower Silesia and Opole Silesia, stored to this day in the Voivodeship Monuments Protection Office archive in Białystok, particularly important for art historians and experts in Vilnius monuments because of the links between the Baroque architecture in Vilnius and the countries belonging to the Crown of Austria (fig. 21).

The congresses of monument conservation staff and related field trips created other opportunities for documenting the monuments. The fruit of such

21. Wrocław, widok na Ostrów Tumski. Na pierwszym planie resztki zniszczonych konstrukcji, w głębi zrujnowana zabudowa i nowa stalowa więźba stawiana nad nawą kościoła. Fot. Wł. Paszkowski

21. Wrocław, a view of Ostrów Tumski. In the foreground, remains of the devastated structures; in the background, ruined buildings and a new steel roof truss being built over the church nave. Photo by Wł. Paszkowski

przybył do kraju z Anglii? Tego już się nie dowiemy) znalazł się w 1946 roku na terenie Trójmiasta. Dzięki temu w zbiorach konserwatorskich pojawiło się kilkanaście fotografii zabytków Gdańska, Sopotu, Gdyni. Dostyc często odwiedzał również leżące po sąsiedzku ówczesne województwo warszawskie, co zaowocowało zdjęciami z Ostrołęki, Kleczkowa i Andrzejewa, stanowiącymi odniesienie do zabytków w województwie białostockim. Bierze się to moim zdaniem stąd, że w okresie międzywojennym, do marca 1939 roku, województwo białostockie obejmowało również tereny dzisiejszych powiatów ostrołęckiego, ostrowskiego i części wyszkowskiego aż po wieś Turzyn pod Wyżkowem. Niewykluczone, że ks. Śledziwski, częsty towarzysz podróży konserwatorskich Władysława Paszkowskiego, chciał odwiedzić dawne obszary swego działania, wtedy już włączone do województwa warszawskiego. Być może jednak należy tu brać pod uwagę poszukiwania jakichś analogii z odbudowywanym wówczas kościołem parafialnym w Wiźnie, późnogotyckiej świątyni mającej odniesienia do podobnych budowli na terenie północno-wschodniego Mazowsza. Władysław Paszkowski sporządzał bowiem w tamtych czasach inwentaryzację ruin kościoła, a następnie projekt jego odbudowy.

Prace przy porządkowaniu zasobu fotograficznego rozpoczęła w 1968 roku pani Ludmiła Lebiedzińska, pierwszy kierownik nowo powstałego Biura Badań i Dokumentacji Zabytków w Białymstoku. Jednakże uporządkowanie całości zasobu negatywów urzędu konserwatorskiego jest przede wszystkim niepodważalną zasługą długoletniej kierowniczkii Biura Badań i Dokumentacji Zabytków Lucyny Stalończyk i kierowanego przez nią zespołu. W pracach

a trip made in 1952 are the photographs from Upper Silesia and Opole region. Another congress was held in 1955 or 1956 in the territory of the Szczecińskie voivodeship. That is why in the collection of the Monument Conservation Office in Białystok there are photographs made in that period in Szczecin, Pyrzyce, Trzcianko-Zdrój, Chojna, and other localities. Similarly, the collection was joined by photographs of the areas of Kieleckie voivodeship, Lublin region, Krakowskie voivodeship and Rzeszów region, Greater Poland and from the today's Kujawsko-Pomorskie and Poznańskie voivodeships.

Between 1949-1950, the Architectural Monument Conservation Studio established by Władysław Paszkowski and Stanisław Bukowski, elaborated, on Olsztyńskie voivodeship monument conservation officer Zbigniew Rewski's commission, an inventory and a reconstruction plan for the castle in Niedzica. In the Białostockie monument conservation office, there is an inventory of this castle, ruthlessly crossed out and filled with Mr. Rewski's comments, who marked in red all errors and deficiencies, like a teacher marking a school project¹⁶. As the works did not progress satisfactorily, which can be seen from the comments, the Białostockie conservation officer, having great experience since his Vilnius times, would visit those far away regions with young and inexperienced inventory employees, hence the photographs of the ruined castle in Niedzica, Olsztyn, Frombork, the open-air museum in Olsztynek, which, incredibly, survived throughout the war (fig. 22). Probably during one of such expeditions he got to the above-mentioned Bartoszyce.

On some other occasion, Paszkowski (was it another conservators' congress? or maybe, using the official transport, he picked up somebody who had just arrived from England? We will never find out) he found himself in Tricity. Thanks to this, there were several photographs of monuments in Gdańsk, Sopot, Gdynia in the conservation office collection. He also visited quite often the neighbouring Warsaw voivodeship, and the fruits of those visits are the photographs from Ostrołęka, Kleczków and Andrzejewo, which provide a reference for the monuments in the Białostockie voivodeship. This is, in my opinion, due to the fact that in the inter-war period, until March 1939, the Białostockie voivodeship covered the area of

związanych z opisywaniem negatywów, porządkowaniem i opisywaniem wglądówek, uczestniczyły także ówczesne pracownice BBiDZ – Janina Hościłowicz, Elżbieta Daszuta, Zofia Piłaszewicz, a także pracownice Muzeum Okręgowego – Danuta Jaskanis i Krystyna Chilmon (Bieńkowska). Białostockie Biuro Badań i Dokumentacji Zabytków było drugą tego rodzaju placówką powołaną zaraz po powstaniu podobnego biura w Bydgoszczy i do pewnego stopnia kierowano się rozwiązaniami przyjętymi w tamtej instytucji. Zastosowano wówczas system przyjęty w Biurze Dokumentacji Zabytków w Bydgoszczy, tworząc dwa katalogi wglądówek – alfabetyczny i rzeczowy (il. 24-25).

Katalogi, jakie wtedy utworzono, obejmowały jedynie obszar dawnego województwa białostockiego w jego granicach sprzed 1975 roku. Wglądówek dla negatywów zabytków spoza obszaru ówczesnej Białostoczczyzny nie wykonywano, chyba przede wszystkim z braku środków oraz możliwości ich późniejszego przechowywania. Całe biuro mieściło się w dwóch pokojach w budynku Urzędu Wojewódzkiego przy ul. Mickiewicza 5 (obecnie znajduje się tam siedziba, tak jak i przed wojną, Sądu Apelacyjnego), z których jeden zajmowały już wówczas znacznych rozmiarów biblioteka specjalistyczna z zakresu ochrony zabytków, architektury i historii sztuki (jedna z bardziej zasobnych w tym zakresie bibliotek w Białymstoku, obecnie niestety niedostępna) oraz archiwum konserwatorskie. W drugim pokoju pracował zespół Biura. Kolejny pokój dzielił wojewódzki konserwator zabytków ze służbami inwestycyjnymi Wydziału Kultury i Sztuki, siedząc za szafą...

22. Skansen w Olsztynku, ok. 1954 r., widok zabytkowej wielkiej chałupy podcieniowej. Według informacji uzyskanej od Jacka Wysockiego, b. wojewódzkiego konserwatora zabytków w Olsztynie, jest to prawdopodobnie replika domostwa z Burdajń prezentowanego do dziś w skansenie. Fot. Wł. Paszkowski

22. Open air museum in Olsztynek, ca. 1954, view of a large historic arcaded cottage. According to information from Jacek Wysocki, former voivodeship monument conservation officer in Olsztyn, it is probably a replica of the cottage from Burdajń, displayed to this day in the open air museum. Photo by Wł. Paszkowski

23. Paczków, widok na ratusz z jednej z ulic miasta. Zdjęcie wykonane prawdopodobnie w trakcie podróży na dolny Śląsk związanej z przeprowadzką ks. Śledziewskiego do Wrocławia. Fot. Wł. Paszkowski, 1947

23. Paczków, view of the town hall from one of the town streets. Photograph probably taken during a travel to Lower Silesia related to the relocation to Wrocław of Rev. Śledziewski. Photo by Wł. Paszkowski, 1947

today's Ostrołęcki, Ostrowski, and part of Wyszkowski districts, up to the village of Turzyn near Wyszków. Perhaps Rev. Śledziewski, Władysław Paszkowski's frequent conservation travel companion, wanted to pay a visit to his old area of operation, incorporated at that time into the Warszawskie voivodeship. Maybe he was looking for an analogy with the parish church in Wizna, a late Gothic temple being rebuilt at that time, which features some references to similar building structures found in the territory of north-eastern Mazowsze. For Władysław Paszkowski was preparing an inventory of the ruins of the church and then its reconstruction plan.

The ordering works of the photographic collection were started in 1968 by Ms. Ludmiła Lebiezińska, the first director of the newly established Office for the Research and Documentation of Monuments in Białystok. But ordering the whole collection of the negatives of the conservation office is an indisputable merit of the long-standing director of the Office for the Research and Documentation of Monuments, Lucyna Stalończyk and her team. In the works related to describing negatives, ordering and describing photo previews, BBiDZ's [the Office for the Research and

Negatywy dotyczące innych terenów zostały wówczas jedynie częściowo i z grubsza opisane, osoby porządkujące zbiór nie bardzo bowiem orientowały się, jakich zabytków dotyczą zdjęcia. Sam autor również nie zawsze pamiętał tematy zdjęć, dlatego zdarzają się ciągi negatywów opisane lakonicznie i nieprzekonywująco: „kieleckie” bądź też „teren powiatu nowosądeckiego”.

Kiedy rozpocząłem pracę w Biurze Badań i Dokumentacji Zabytków w Białymstoku, pierwszym zadaniem, jakie wyznaczyła mi kierownik Biura Lucyna Skarzyńska (podobnie jak i innym młodym pracownikom rozpoczynającym pracę w Biurze, a była to swego rodzaju freblówka, przez którą przechodził każdy nowo zatrudniony pracownik merytoryczny), było wypisywanie na maszynie kart wglądówek fototeki, a następnie przyklejanie zdjęć do kart, umieszczenie w katalogach i temu podobne prace techniczne.

Jako świeżo upieczony wówczas magister historii, z substancją zabytkową regionu nie byłem zbyt dobrze obeznany. A dodatkowo całą nabytą w ciągu pięciu lat studiów wiedzę zapominałem pracowicie

[Documentation of Monuments] employees – Janina Hościłowicz, Elżbieta Daszuta, Zofia Piłaszewicz also participated, as well as employees of the Regional Museum – Danuta Jaskanis and Krystyna Chilmon (Bieńkowska). The Office for the Research and Documentation of Monuments in Białystok was the second institution of this kind, established right after the creation of a similar office in Bydgoszcz and, to some extent, the solutions adopted in that institution were also implemented here. The system adopted in the Office for the Monument Documenting in Bydgoszcz was also used there, involving the creation of two photo preview catalogues – alphabetical and systematic (fig. 24-25).

The catalogues which were then created covered only the area of the old Białostockie voivodeship, within its pre-1975 boundaries. No photo previews were made for the negatives of monuments from outside the area of the Białystok region, perhaps above all due to lack of funds and possibilities of storing them. The whole Office was housed in two rooms in the Voivodeship Office building, at 5 Mickiewicza street (today, just as before the war, it houses the Court of Appeals), one of which was already taken up by the considerable specialist library related to monument conservation, architecture, and art history (one of the most resourceful libraries in this field in Białystok, nowadays, unfortunately, unavailable to the public) and the conservation archive. The Office's team worked in the other room. Another room was shared by the voivodeship monument conservation officer, who sat behind a wardrobe, with the investment services of the Culture and Art Department.

Negatives relating to other territories were at the time only partly and roughly described, the people in charge of ordering the collection did not really know which monuments are shown on the photographs. The author himself not always remembered what the subjects of the photographs were, which is why there are series of negatives described briefly and inconclusively: “Kielce region” or “the area of the Nowosądecki district”.

When I started work at the Office for the Research and Documentation of Monuments in Białystok, the first task I was given by the director Lucyna Skarzyńska (same as other young employees; it was a kind of induction, “nursery” training which each

i w pocie czoła na poligonach w piaskach Warmii i Mazur podczas rocznej służby w Szkole Oficerów Rezerwy w Elblągu, a potem „praktyki dowódczej” w Braniewie. I wypadło mi opisywać wglądówki pokazujące zniszczony kościół w Wiznie. Widziałem wcześniej, jak wyglądał ten kościół już po odbudowie, ponieważ tematem pracy proseminaryjnej u prof. Henryka Samsonowicza na II roku studiów było średniowieczne rozplanowanie Wizny i w trakcie kilku rekonesansów terenowych zdążyłem trochę to dawne miasteczko poznać. Wiedziałem też, że kościół był zniszczony i odbudowany. Na fotografiach widziałem jedynie stopy gruzu, z których wystawały fragmenty ścian, ceglane filary, fragmenty okien... Beznamiętne oko obiektywu aparatu fotograficznego ukazywało świątynię tak zrujnowaną, że trudno było nawet zorientować się, co przedstawia dane ujęcie. Konsultacje z bardziej doświadczonymi koleżankami i kolegami nie zawsze przynosiły pożądany efekt. Jednakże od czasu do czasu do konserwatora, którym był wówczas nieodżałowany Jerzy Tryburski, przychodził starszy, dystyngowany (często z muszką zamiast krawata, co już wtedy było rzadkością), niezbyt rozmowny pan, utrzymujący zawsze pewien dystans.

Był to właśnie inżynier Paszkowski, od 1972 roku na emeryturze, mający ciągle jednak do załatwienia w urzędzie konserwatorskim różne sprawy. Władysław Paszkowski, jak wspominałem, zatrudniony był na jedną czwartą etatu w Pracowni Konserwacji Zabytków i prowadził nadzory konserwatorskie, m.in. nad odbudową zespołu poklasztornego na Wigrach, remontem jedynej po polskiej stronie granicy dwukomorowej śluzy w Paniewie na Kanale Augustowskim,

new professional employee had to undergo) was to type information on the cards attached to the photo library's preview and then stick photos onto the cards, place them in catalogues, and similar technical tasks.

As a recent graduate in history I wasn't very familiar with the historical fabric of the region. Besides, the whole knowledge I had acquired during the five years of studying at University I lost, serving laboriously, by the sweat of my brow, on the military training grounds in the sands of Warmia and Mazury, during a one-year military service in the School for Reserve Officers in Elbląg, and then a "commanding practice" in Braniewo. And I was told to describe photo previews showing the ruined church in Wizna. I had previously seen how the church looked like after its reconstruction, because the medieval city plan of Wizna was the topic of a seminar project with Professor Henryk Samsonowicz, during the 2nd year of the course of studies, and during field reconnaissance trips I managed to get to know this town. I also knew that the church was damaged and reconstructed. In the photographs I saw only piles of rubble, among which emerged fragments of walls, brick pillars, window parts... Dispassionate camera lens showed the church in such a state of ruin that it was difficult to tell what is represented in a given photograph. Consultations with more experienced colleges did not always help. But from time to time, the conservation officer, our dearly missed Jerzy Tryburski, received visits of an elderly, elegant gentleman (who often wore a bow tie instead of a tie, which was a rare thing even in those times) who was not very talkative and somewhat reserved.

24. Trzciańsko-Zdrój, grupa uczestników objazdu na rynku przed ratuszem. Fot. Wł. Paszkowski, 1956

24. Trzciańsko-Zdrój, a group of participants of a research tour on the main square, in front of the town hall. Photo by Wł. Paszkowski, 1956

25. Zbliżenie na grupę uczestników. Pierwsza z lewej Anna Weryho, zwrócony twarzą do obiektywu z zabandażowaną głową Franciszek Piaścik, wówczas asystent Zakładu Architektury Polskiej przy Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej (informacja uzyskana od p. Alicji Lutostańskiej). Fot. Wł. Paszkowski

25. Close up of a group of participants. The first person on the left is Anna Weryho; facing the lens, the man with a bandaged head is Franciszek Piaścik, then a fellow at the Polish Architecture Department of the Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology (information provided by Ms. Alicja Lutostańska). Photo by Wł. Paszkowski

pracami konserwatorskimi w klasztorze misjonarzy w Siemiatyczach, odbudową klasztoru benedyktynek w Drohiczynie i wielu innych zabytków. W tym czasie szczególnie interesował się odbudową zamku w Tykocinie. Na podstawie jego szkiców zatytułowanych *Zamek w Tykocinie. Domniemana rekonstrukcja* została opracowana w tamtym okresie makietą przez wiele lat prezentowaną w Muzeum Wojska w Białymstoku. Zbudowany od nowa „zamek” do pewnego stopnia wykorzystuje rozwiązania, jakie zastosował w swej „domniemanej rekonstrukcji” (tak ją określał) Władysław Paszkowski¹⁷.

Ale to tylko uwaga na marginesie, wracając zaś do przerwanej wątku, zagadnięty, po chwili zastanowienia, starał się jak najdokładniej opisać dane ujęcie. Pamiętam, gdy pewnego razu opisywałem jakieś zabudowania wiejskie z terenu dzisiejszego powiatu wysokomazowieckiego, wszystkie domostwa były pod strzechą, piękne z etnograficznego punktu widzenia, ale bardzo, bardzo do siebie podobne. Zapytałem więc pana Paszkowskiego, czy może sobie przypomina, co to za wieś i kiedy to było. Popatrzył na zdjęcie i rzekł:

„Tak, pamiętam, to było chyba w sierpniu 1947 roku. Jechaliśmy z Wysokiego Mazowieckiego do Gołdapi. Minęliśmy jakiś las, koło Tyborów, a wtedy wyskoczył zajęć, wpadł pod koła, kierowca zatrzymał się, żeby sprawdzić, co się stało, a ja zobaczyłem tę piękną chałupę... i wyszedłem sfotografować, teraz nawet widzę, że wtedy wyszło dobre zdjęcie, ale co to była za wieś? Pewnie jakieś Tybory, ale które? nie pamiętam...”

Trzeba wiedzieć, że w wysokomazowieckim jest bardzo wiele małych wsi drobnoszlacheckich o dwuczłonowych nazwach. W tym przypadku mogły to być Tybory-Żochy, Tybory-Kamianka, Tybory-Wólka, Tybory-Jezierne, Tybory-Olszewo, Tybory-Misztale, Tybory Uszyńskie... Wybór szeroki, ale co to właściwie jest, co to za wieś, jakie Tybory? Jak do tego dojść, skoro tego domu już od dawna nie ma, a na jego miejscu stoi niemal na pewno „słupek polski”: dwukondygnacyjny, na planie kwadratu, z wysokimi „piwnicami”, będącymi naprawdę parterem, z dachem czterospadowym wspartym o ustawiony pośrodku komin, kaleczący z całą mocą krajobraz. Wiem, że nie tylko ja, ale też i inni koledzy przeprowadzali podobne rozmowy. Ostatecznie na wglądowce pisało się: „chałupa w powiecie wysokomazowieckim, fot. Wł. Paszkowski, 1947 r.”.

It was precisely engineer Paszkowski who retired since 1972, but still had many things to settle at the conservation office. Władysław Paszkowski, as I have mentioned before, was employed part time in the Monument Conservation Studio and held conservatory supervision, among other things over the reconstruction of the former monastic complex in Wigry, the renovation of the only two-chamber floodgate on the Polish side of the Augustów Canal, the conservation works in the missionaries' abbey in Siemiatycze, the reconstruction works of the Benedictine Sisters' monastery in Drohiczyn, and many other sites. At that time, he was especially interested in the reconstruction of the castle in Tykocin. Based on his drafts, entitled *Zamek w Tykocinie. Domniemana rekonstrukcja* a model was created in these years that for a long time was displayed in the Army Museum in Białystok. A “castle” built from scratch at its former location to some extent incorporates the solutions suggested by Władysław Paszkowski in his, as he put it, “alleged reconstruction”¹⁷.

But this is just a side note. Getting back on track, Mr. Paszkowski, once I asked him a question, would think for a while and try to describe as accurately as possible a given shot. I remember once I was describing some rural buildings from the area of today's Wysokomazowiecki district, all the cottages were covered with thatched roofs, beautiful from the ethnographic point of view, but very similar to one another. So I asked Mr. Paszkowski if he had remembered what village it was in the photograph and when was it taken. He looked at it and said:

“Yes, I remember, I think it was in August 1947. He were travelling from Wysokie Mazowieckie to Gołdap. We passes by a forest, near Tybory, and then a hare appeared and got hit by the car, the driver stopped to see what happened and I saw this beautiful cottage ... and I went to take a photograph, and now I see the photo turned out quite good, but what village was it? Probably Tybory something, but which one? I don't remember ...”

It must be noted that in Wysokomazowiecki district, there are many little villages with hyphenated names. In this case, it could have been Tybory-Żochy, Tybory-Kamianka, Tybory-Wólka, Tybory-Jezierne, Tybory-Olszewo, Tybory-Misztale, Tybory Uszyńskie... a wide range of possibilities, but what

W trakcie swych wizyt Paszkowski najczęściej prosił o udostępnienie jakiejś dokumentacji, o której wiedział na pewno, że jest w zasobie, ba, wiedział nawet, gdzie jej należy szukać. Potrzebował też czasami zdjęć swego autorstwa, planów miast. Gdy już udało się nam przełamać pierwsze lody, zaczynał snuć opowieść o pionierskich powojennych latach. Jak wspomniałem wyżej, zetknąłem się z nim na początku swej pracy zawodowej, w połowie lipca 1976 roku, chociaż słyszałem o nim wcześniej z ust mojego sąsiada p. Tadeusza Choroszuchy, który w Wydziale Kultury UW prowadził sprawy inwestycyjne, dzielił pokój z konserwatorem wojewódzkim, a o panu Paszkowskim zawsze wyrażał się z wielką estymą. Była to akurat pora urlopowa, w przepelnionym zazwyczaj pokoju, w gmachu Urzędu Wojewódzkiego, gdzie mieściło się całe Biuro, przebywały zaledwie dwietrzy osoby, jakoś też nie zjawiali się interesanci. Pan Paszkowski opowiadał o tym, jak organizowane były tuż po wojnie wyjazdy w teren.

Wedle jego słów urząd konserwatorski (takiego używał określenia) dysponował angielską półciązarówką bedford z demobilu, choć na prezentowanym zdjęciu opiera się o willysa. Po uzyskaniu odpowiednich zezwoleń, przepustek i przydziałów paliwa, smarów, a także – co ważne – nabyciu odpowiedniej liczby negatywów fotograficznych, na skrzynię auta ładowano dwustulitrową beczkę paliwa, bo o dostaniu benzyny w terenie mowy nie było, zaopatrywano się w odpowiednie dokumenty podróży, coś do jedzenia i ruszano w drogę, nie wiedząc, na co zdarzy się natknąć zaraz za rogatkami miasta. Trwała nienazwana i niewypowiedziana wojna domowa, szczególnie nasilona w województwie białostockim. Zdarzało się nierzadko, że ekipa była zatrzymywana przez operujące na danym obszarze oddziały zbrojne. Jak wspominał Władysław Paszkowski, jeżeli były to regularne oddziały Wojska Polskiego bądź Armii Czerwonej stacjonujące wtedy w wielu garnizonach i regularnie przeczesujące teren, wówczas wyjaśnianiem celu podróży zajmowali się wspólnie ks. Piotr Śledziewski, do 1947 roku dyrektor Wydziału Kultury Urzędu Wojewódzkiego, i konserwator zabytków – Władysław Paszkowski. Jeśli zaś podróżujących zatrzymywali „leśni”, wyjaśnień udzielał ks. Śledziewski, który zawsze w taką podróż wybierał się w sutannie. Zwykle udawało się jakoś przekonać zarówno jednych, jak

was it actually, what village? Which Tobory? How does one verify it, since the cottage, for many years, no longer exists, and at its former location there is almost for sure a “Polish post”: a two-storey, square plan building, with high basements, which are actually the ground floor, with a hip roof supported by a central chimney, which strongly brings an aesthetic ruin to the landscape. I know that not just me but other colleagues also held such conversations. In the end, we described the photographs as: “cottage in the Wysokomazowiecki district, photo by Wł. Paszkowski, 1947”.

During his visits, Paszkowski would usually request access to some documentation which he was certain was available in the collection. Not only that, he also knew where to look for it. Sometimes he needed his own photographs or city maps. After breaking the ice, he would tell the tales of the pioneering, post-war years. As I have mentioned above, I met him at the beginning of my professional career, in mid-July 1976, although I had heard of him before from my neighbour Mr. Tadeusz Choroszucha, who managed the investment matters at the Culture Department of the University of Warsaw, shared the room with the voivodeship monument conservation officer and always spoke highly of Mr. Paszkowski. It was the vacation period, there were only two or three people in the usually crowded room located in the Voivodeship Office building, which housed the whole Monument Conservation Office; somehow there were also no people to attend. Mr. Paszkowski told us how field trips were organised right after the war.

According to him, the conservation office had an English Bedford van obtained from military surplus, although in the photograph shown he is leaning on a Willys. After obtaining the appropriate permits, passes, and fuel and grease allocation and – importantly – after having purchased an adequate number of photographic negatives, the car was loaded with a two hundred litres barrel of fuel – because to obtain gasoline out there was out of the question – adequate documents and food provisions were packed, and they would set off not knowing what to expect after leaving the city. An undeclared and unpronounced civil war was taking place, and it was especially intense in the Białostockie voivodeship. It was not uncommon for the team to be stopped by military troops operating in the region. As Władysław

26

i drugich kontrolujących i dotrzeć do celu w miarę bezpiecznie (il. 26-28).

Materiał dokumentacyjny autorstwa Władysława Paszkowskiego był i nadal jest szeroko wykorzystywany w rozmaitych pracach studialnych dotyczących terenu dzisiejszego województwa podlaskiego. Wiele jego zdjęć posłużyło do ilustracji pierwszych tomów „Rocznika Białostockiego”, ukazującego się od 1961 roku. Zdjęć Paszkowskiego użyto także w monumentalnym opracowaniu z lat 1965-1967 *Miasta polskie w Tysiącleciu*, w części poświęconej województwu białostockiemu. Przede wszystkim jednak korzystano z nich przy opracowywaniu w latach 70. i 80. XX wieku studiów historyczno-urbanistycznych, studiów historyczno-architektonicznych poszczególnych obiektów zabytkowych, czasami dokumentacji zabytków ruchomych. E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek i inni w *Katalogu Parków Województwa Białostockiego*, opracowanym w końcu lat 80. XX wieku na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, posłużyli się wieloma fotografiami Paszkowskiego. Natomiast, o ile mi wiadomo, poza dawnymi województwami łomżyńskim i suwalskim, nigdy nie korzystały zeń służby konserwatorskie z innych województw. W połowie lat 90. XX wieku przesłałem ówczesnemu konserwatorowi katowickiemu Jackowi Owczarkowi plik odbitek z negatywów dotyczących obiektów zabytkowych na Śląsku, które częściowo opisane znaleziono przy porządkowaniu archiwum konserwatorskiego. Zamierzałem również przekazać podobny materiał dotyczący województwa zachodniopomorskiego p. Ewie Staneckiej, lecz już nie zdążyłem.

Poniżej, w aneksie do artykułu, przedstawiam wykaz negatywów zdjęć fotograficznych, znajdujących

Paszkowski remembered, if they were regular Polish Army troops or the troops of the Red Army, stationed at the time in many garrisons and regularly searching the territory, then the task of explaining the aim and destination of the trip was in charge of both Rev. Piotr Śledziewski, director of the Culture Department of the Voivodeship Office, and the monument conservation officer – Władysław Paszkowski. And if the travellers were stopped by the “forest people”, the explanations were given by Rev. Śledziewski who would always wear his church vestments on such trips. Usually they would be able to convince all the controlling parties and reach their destination quite safe (fig. 26-28).

The documentary material by Władysław Paszkowski has been broadly used in various research papers related to the area of today’s Podlaskie voivodeship. Many of his photographs were used to illustrate the first volumes of *Białostocki Yearbook*, published since 1961. Paszkowski’s photographs were also used in the huge compilation from the years 1965-1967, *Miasta polskie w Tysiącleciu*, in the part devoted to the Białostockie voivodeship. In the first place, however, they were used while elaborating, during the 1970s and the 1980s, history and urbanism studies, history and architecture studies of particular historic sites, sometimes to document mobile antiques. E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek and other authors of *Katalog Parków Województwa Białostockiego*, elaborated in the end of the 1980s, on the commission of the Voivodeship Monument Conservation Office, used many photographs by Paszkowski. On the other hand, except for the former Łomżyńskie and Suwalskie voivodeships, no other conservation services from other voivodeships ever made use of them.

27

się w zbiorach Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku, wykonanych przez Władysława Paszkowskiego w latach 1945-1972, dla zabytków w miejscowościach położonych poza obszarem województwa podlaskiego. Najwięcej tego rodzaju zdjęć dotyczy wschodnich powiatów województwa warmińsko-mazurskiego i kilku gmin z dawnego województwa łomżyńskiego (np. gminy Łyse), które obecnie znajdują się w granicach województwa mazowieckiego. Jest to naturalne, w latach 1945-1975 powiaty Elk, Gołdap i Olecko (tzw. powiaty EGO) wchodziły bowiem w skład województwa białostockiego. Drugą znaczną grupę, o czym wspomiano wyżej, stanowią zdjęcia z Warszawy. Inne tereny są mniej licznie reprezentowane, lecz w sumie zbiorów zawiera fotografie z około 140 miejscowości z terenu całej Polski. Poza tym, pod ogólnymi sformułowaniami, jak np. „teren woj. lubelskiego” czy „powiat nowosądecki”, mogą być ukryte zabytki z różnych miejscowości. Zwłaszcza najstarsze z tych zdjęć mają znaczną wartość dokumentacyjną. Pozbawiony najprostszych pomocy archiwalnych materiałów spoczywa

26-28. Władysław Paszkowski, autor tysięcy zdjęć, fotografowany był nader rzadko. Tutaj kilka ujęć podczas prac w terenie. Od góry z lewej: Wł. Paszkowski z aparatem fotograficznym na złożonym statywie przed kościołem parafialnym w Narwi. Fot. prawdopodobnie Jan Jaskanis, ok. 1953, reprodukcja z: A. Oleksicki, *Powojenna odbudowa Białegostoku*, Białystok 2002. U dołu z lewej: Wł. Paszkowski w terenie, oparty o burtę służbowego willysa, autor nieznany, reprodukcja z: J. Hościłowicz, *Władysław Paszkowski – architekt, konserwator (1905-1982)*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2004, nr 10. U góry z prawej: NN, Stanisław Bukowski i Władysław Paszkowski (z prawej z papierosem w ustach) na stopniach tzw. Domku Napoleona, czyli dawnej komory celnej w Białymstoku, ok. 1948 r. Zdjęcie wykonano aparatem Leica inż. Paszkowskiego w przerwie w pracach inwentaryzacyjnych (dzięki uprzejmości Sebastiana Wichra). Autor nieznany, ze zbiorów Małgorzaty Siedleckiej.

26-28. Władysław Paszkowski, the author of thousands of photographs, was himself very rarely the subject of one. Here are some shots taken during field work. From the top left corner: Wł. Paszkowski with a photographic camera on a closed tripod in front of the parish church in Narew. Photo probably by Jan Jaskanis, ca. 1953, reproduced from: A. Oleksicki, *Powojenna odbudowa Białegostoku*, Białystok 2002. In the bottom left corner: Wł. Paszkowski on a field trip, leaning on the Willys, author unknown, reproduced from: J. Hościłowicz, *Władysław Paszkowski – architekt, konserwator (1905-1982)*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2004, no. 10. Top right corner: N.N., Stanisław Bukowski and Władysław Paszkowski (on the right side with a cigarette) on the steps of the so-called Napoleon's House – the old Customs Chamber in Białystok, ca. 1948. The photo was taken with the engineer Paszkowski's Leica camera, during a break from inventory works (courtesy of Sebastian Wichra). Author unknown, Małgorzata Siedlecka's collection

In the mid-1990s, I sent a pile of duplicates of negatives related to the historic sites in Silesia which were found, partly described, while ordering the conservation office archive, to Katowice conservation officer Jacek Owczarek. I meant to transfer similar material related to the Zachodniopomorskie voivodeship to Ms. Ewa Stanecka, but I was late.

Below, in the annex to the article, I present a list of negatives stored in the collection of the Voivodeship Office for the Protection of Historical Monuments in Białystok, made by Władysław Paszkowski in 1945-1972, related to the monuments located outside the Podlaskie voivodeship. Most photographs of this kind refer to eastern districts of the Warmińsko-Mazurskie voivodeship and some communes from the former Łomżyńskie voivodeship (i.e. the Łyse commune) which now lie within the boundaries of the Mazowieckie voivodeship. It is understandable; in 1945-1975 Elk, Gołdap and Olecko (the so-called EGO districts) formed part of the Białostockie voivodeship. Another big group of photographs, as I have mentioned above, are photographs of Warsaw. Other territories are less represented, but in its totality, the collection contains photographs from around 140 localities from all over Poland. Besides, under general descriptions like “the area of the Lubelskie voivodeship” or “Nowosądecki district”, there might be monuments from different localities. Especially the oldest photos have considerable documentary value. The material, deprived of the simplest archive support, forgotten for years, has been stored in conservation offices' collections, and it could be used in their current work.

zapomniany przez lata w zbiorach konserwatorskich, a mógłby przecież być wykorzystywany w bieżącej pracy urzędów konserwatorskich.

W tym miejscu należy zaznaczyć, że w zbiorach Wojewódzkiego Oddziału Służby Ochrony Zabytków znajduje się ponadto wiele zdjęć Olecka oraz Ełku i Gołdapi (włączonych do województwa warmińsko-mazurskiego), a także wielu innych pomniejszych miejscowości z terenu tzw. powiatów EGO oraz z części terenu dawnego powiatu kolneńskiego (włączonych obecnie do woj. mazowieckiego) wchodzących w latach 1945-1975 w skład województwa białostockiego. Autorami tych zdjęć są Janina Hościłowicz (albumy nr 51, 55) i Lucyna Stalończyk (album nr 55), są tam także fotografie Krzysztofa Kucharczyka – głównie zespołów podworskich, Hanny Kanczewskiej i Anny Kalisz – zabytków ruchomych i budownictwa drewnianego), wykonane w latach 1971-1975 (do czasu reformy administracyjnej i powstania województw łomżyńskiego i suwalskiego w czerwcu 1975 r.), stanowiące dzisiaj ważny materiał dokumentacyjny, wychodzący jednak poza zakres niniejszego opracowania.

O ogromnym znaczeniu tego zbioru przekonałem się, wybierając materiał fotograficzny do zorganizowanej w lipcu 2002 roku przez Muzeum Podlaskie w Białymstoku wystawy pt. „Powojenna odbudowa Białegostoku”. Przeglądając po kolei wszystkie albumy z negatywami, stwierdziłem, że znaczna ich część to utrwalony na taśmie filmowej obraz zabytków rozsianych po różnych częściach naszego kraju. Wydawało mi się, a obecnie jestem pewien, że w wielu przypadkach są to jeżeli nie jedyne, to często jedne z najstarszych, wykonanych po ostatniej wojnie, zdjęć różnych zabytków. Jestem przekonany, że służby konserwatorskie w innych województwach poza podlaskim, i może po trosze warmińsko-mazurskim, nie wiedzą, że w Białymstoku przechowywany jest bardzo interesujący materiał ilustrujący (choćby wrywkowo) stan zabytków z okresu tuż po II wojnie, gdy nie było tak łatwo o tego rodzaju dokumentację. Ponadto Władysław Paszkowski dokumentował na taśmie filmowej przebieg spotkań i zjazdów konserwatorskich, twarze ludzi zasłużonych dla ochrony dziedzictwa kulturowego, a obecnie już nieżyjących. Warto chyba rozszyfrować, kto jest na tych nieznanym dotąd szerszemu ogółowi zdjęciach, kogo przedstawiają zbiorowe fotografie na tle obiektów

It has to be noted that amid the collection of the Voivodeship Office for the Protection of Historical Monuments there are also many photographs of Olecko and Ełk and Gołdap (incorporated into the Warmińsko-Mazurskie voivodeship), and some other smaller localities from the area of the so-called EGO districts and from a part of the former Kolneński district (currently forming part of the Mazowieckie voivodeship) which in 1945-1975 belonged to the Białostockie voivodeship. The authors of these photographs are Janina Hościłowicz (albums No. 51, 55) and Lucyna Stalończyk (album No. 55); there are also photographs by Krzysztof Kucharczyk – mainly showing former manor complexes, by Hanna Kanczewska and Anna Kalisz – of mobile monuments and wooden constructions) taken in 1971-1975 (before the administrative division reform and the creation of Łomżyńskie and Suwalskie voivodeships in June 1975), which now constitute an important documentary material which, however, is outside the scope of the present article.

I discovered the enormous significance of this collection while I was choosing photographic material for the exhibition, organised in July 2002 by the Podlaskie Museum in Białystok, entitled “Post-war reconstruction of Białystok”. While examining all the albums with negatives, I found that a considerable part of them show monuments scattered around the country, recorded on camera film. I thought then, and now I am certain, that in some cases they are, if not unique, then some of the oldest photographs of various monuments, taken after the war. I am sure that monument conservation services in other voivodeships, with the exception of Podlaskie and maybe partly Warmińsko-Mazurskie, are not aware that in Białystok, a very interesting material is preserved which illustrates (even if sometimes rather randomly) the conditions of monuments in the period right after World War II, when it was not common to prepare such documentation. Moreover, Władysław Paszkowski documented on camera film the course of meetings and conservation congresses, the faces of people with merits in the area of cultural heritage protection, and now already deceased. It is worth deciphering who is shown in these photographs not known to the wide public, who is shown in the group photographs taken with historic sites in the background, which those people tried to conserve and

zabytkowych, które ci ludzie przecież na miarę swych ówczesnych możliwości starali się zakonserwować i pozostawić dla przyszłych pokoleń. Jest to jeszcze dzisiaj możliwe, ale muszą tego dokonać pracownicy poszczególnych urzędów ochrony zabytków. Ostatnio, dzięki życzliwej pomocy p. Alicji Lutostańskiej, udało mi się ustalić nazwiska kilku osób znajdujących się na fotografiach Władysława Paszkowskiego, za co składam Jej serdeczne podziękowania.

Zgodnie z przyjętym systemem w dawnym Biurze Badań i Dokumentacji Zabytków w Białymstoku, w aneksie podaję kolejno numer albumu, numer negatywu oraz klatki na negatywie. Litera „M” poprzedzająca ciąg liczb oznacza negatywy małoobrazkowe 24 × 36 mm, litera „D” – negatywy średnioobrazkowe 6 × 6 cm. W wielu przypadkach może się okazać, że zdjęcia zostały błędnie opisane, co wynika z nieznamościami okolic znacznie oddalonych od Białegostoku. Lecz jedynie udostępnienie tych zdjęć kompetentnym służbom konserwatorskim z danego regionu pozwoli skorygować błędy i może spowodować, że ten cenny materiał dokumentacyjny sprzed wielu lat wejdzie do obiegu konserwatorskiego i będzie wykorzystany w pracach badawczych. ■

Podziękowania

Chciałbym złożyć serdeczne podziękowanie Wojewódzkiemu Urzędowi Ochrony Zabytków w Białymstoku za udostępnienie zasobu negatywowego a także firmie Fotolink, ul. Stanisława Dubois 2 w Białymstoku – p. Jerzemu Turkowi oraz jego cierplivej i wyrozumiałej żonie Agnieszce – za żmudne skanowanie negatywów, bez czego niemożliwe byłoby zilustrowanie tego artykułu.

Antoni Oleksicki, historyk specjalizujący się w dziejach rozplanowań urbanistycznych. Kolejno kustosz w Biurze Badań i Dokumentacji Zabytków w Białymstoku, wojewódzki konserwator zabytków w Białymstoku, główny specjalista w Regionalnym Ośrodku Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Białymstoku – oddziale Ośrodka Dokumentacji Zabytków w Białymstoku, doradca prezesa Agencji Mienia Wojskowego w zakresie ochrony zabytków znajdujących się w jej zasobie, główny specjalista w Biurze Stołecznego Konserwatora Zabytków, zastępca Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Od 1 lipca 2018 r. ponownie główny specjalista w Biurze Stołecznego Konserwatora Zabytków. Autor wielu artykułów związanych z ochroną zabytków i dziedzictwa kulturowego, zamieszczanych przede wszystkim w „Biuletynie Konserwatorskim Województwa Białostockiego/Podlaskiego” oraz w „Roczniku Konserwatorskim Województwa Mazowieckiego”.

keep for future generation to the best of their abilities. It is still possible today, but it has to be done by the staff of individual voivodeship offices for the Protection of Historical Monuments. Recently, thanks to assistance from Ms. Alicja Lutostańska, I managed to identify several people featured in Władysław Paszkowski photographs, for which I wish to express my sincere thanks.

According to the system in place at the former Office for the Research and Documentation of Monuments in Białystok, in the annex I shall give the Album number, the negative number, and the frame, in this order. The letter “M”, preceding a sequence of numbers, refers to a small format 24 × 36 mm negatives, the letter “D” – to medium format 6 × 6 cm negatives. In some cases, it may turn out that the photographs have been described incorrectly, which is due to the fact that we were not familiar enough with the areas far away from Białystok. But making those photographs available to the competent conservation services from a given region will help correct any mistakes and may cause this valuable material from many years ago to be included in the monument conservation circulation and be used in research work. ■

Acknowledgements

I wish to give my sincere thanks to the Voivodeship Office for the Protection of Historical Monuments in Białystok for sharing the negatives' collection, and to the Fotolink company, 2 Stanisława Dubois street in Białystok – Mr. Jerzy Turek and his patient and understanding wife Agnieszka, for the arduous task of scanning negatives, without which it would have been impossible to provide illustrations to this article.

Antoni Oleksicki, historian specialising in the history of urban planning. In the following order: curator in the Office for the Research and Documentation of Monuments in Białystok, voivodeship monument conservation officer in Białystok, chief specialist in the Regional Centre for Cultural Environment Research and Protection in Białystok – a branch of the Voivodeship Office for the Protection of Historical Monuments in Białystok, an advisor to the president of the Military Property Agency for the protection of monuments owned by it, chief specialist in the Warsaw Municipal Office for Heritage Protection, Deputy Mazowieckie Voivodeship Monument Conservation Officer. From 1 July 2018 once again chief specialist in the Warsaw Municipal Office for Heritage Protection. Author of many articles dealing with monument protection and cultural heritage, published mainly in “Biuletyn Konserwatorski Województwa Białostockiego/Podlaskiego” and “Rocznik Konserwatorski Województwa Mazowieckiego”.

Przypisy

- 1 Szerzej na temat fotografii jako źródła historycznego zob.: S. Tomczak, *Fotografia jako źródło historyczne – rys problemowy*, „Archiwista Polski” 2013, nr 2 (70), s. 31-39. Autorka szeroko omawia problem wiarygodności dokumentacji fotograficznej, zjawisko tendencyjności w fotografii, zwłaszcza propagandowej, przypadkowość tego rodzaju źródeł itp. Powyższe zastrzeżenia, odnoszące się do interpretacji fotografii przede wszystkim z okresu wojennego oraz dokumentacji wykonywanej na zamówienie różnych systemów totalitarnych, w przypadku fotografii dokumentacyjnej zabytków moim zdaniem nie mają zastosowania.
- 2 Stanisław Krupka, ur. 22 kwietnia 1900 r., w Zimnej k. Turośli, zm. 24 marca 1977 r. w Aninie, działacz ludowy, w latach 1917-1918 działał w Polskiej Organizacji Wojskowej, działacz plebiscytowy na Warmii i Mazurach w 1920 r., przez całą okupację wójt gminy Wawer, w latach 1945-1947 przewodniczący Powiatowej Rady Narodowej w Warszawie, w latach 1947-1948 wojewoda białostocki (wg Wikipedii). W tym właśnie czasie został sfotografowany przez Władysława Paszkowskiego na tle ruin twierdzy w Osowcu.
- 3 Informację na temat zdjęć kraty fortecznej w Osowcu przekazałem p. Anatolowi Wapowi, badaczowi fortyfikacji na Podlasiu, który stwierdził, iż jest to jedno z nielicznych wojennych zdjęć tego elementu fortyfikacji biernych.
- 4 A. Oleksicki, *Obraz Białegostoku w końcu XIX w.*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 1999, z. 5, s. 112-138.
- 5 Archiwum Państwowe w Białymstoku, Urząd Wojewódzki w Białymstoku 1945-1950, nr 2406, s. 28.
- 6 Archiwum Państwowe w Białymstoku, Urząd Wojewódzki w Białymstoku 1944-1950, nr 2407, sprawozdania z powiatów, korespondencja w sprawie poszczególnych zabytków i in., s. 76, 77.
- 7 Biogram Władysława Paszkowskiego autorstwa Janiny Hościłowicz został zamieszczony w XVI tomie „Rocznika Białostockiego”, opublikowanym w 1991 r., s. 612-616. Rozszerzoną i uzupełnioną o nowe materiały wersję biogramu J. Hościłowicz zamieściła w „Biuletynie Konserwatorskim Województwa Podlaskiego” 2004, z. 10, s. 287-309.
- 8 *Państwowa Szkoła Techniczna w Wilnie im. Marszałka Piłsudskiego*, praca zbiorowa, Warszawa 1991, s. 120.
- 9 Na marginesie może warto przytoczyć w tym miejscu informację, jakiej mi Władysław Paszkowski udzielił w 1979 r., podczas obchodów trzydziestolecia Muzeum Okręgowego w Białymstoku, że przygotowując się w sierpniu 1939 r. do spodziewanych działań wojennych ówczesne wileńskie władze konserwatorskie zamurowały w odbudowywanej bramie wjazdowej do zamku trockiego w zalutowanej metalowej tubie rysunki projektowe i inwentaryzacyjne zamku wileńskiego i trockiego. O dalszych losach rzekomych depozytów nic mi nie wiadomo.
- 10 Historia Związku Polskich Artystów Fotografików, opublikowana na stronie ZPAF <http://www.zpaf.pl/wladze-naczelne/zalozyciele/>.
- 11 *Almanach fotografii wileńskiej*, Wilno 1931, stron 162, komitet redakcyjny: J. Bułhak, St. Turski, J. Kruszyński, K. Lelewicz. Zawiera m.in. artykuły: J. Bułhaka, *Narodowość a fotografia*; P. Śledzińskiego, *O twórczości w fotografice*; A. Bułhaka, *O uczciwym rzemiośle fotograficznym*.

Endnotes

- 1 More information on the photography as source of historical information see: S. Tomczak, *Fotografia jako źródło historyczne – rys problemowy*, „Archiwista Polski” 2013, no. 2 (70), pp. 31-39. The author broadly discusses the problem of photographic documentation's authenticity, the phenomenon of bias in photography, especially in propaganda photography, contingency of such sources, etc. The above reservations, relating to a photograph's interpretation, especially from the war period, and the documentation commissioned by various totalitarian governments, in the case of monument photographic documentation do not apply.
- 2 Stanisław Krupka, born on 22 April 1900 in Zimna near Turośl, died on 4 March 1977 in Anin, an activist of the popular movement, active between 1917-1918 in the Polish Military Organisation [POW], a plebiscite activist in the territories of Warmia and Mazury in 1920, head of the Wawer commune throughout the occupation, 1945-1947 president of the District National Council in Warsaw, 1947-1948 Voivode of Białostockie (source: Wikipedia). At that time, the photograph of him was taken by Władysław Paszkowski with the ruins of the fortress in Osowiec in the background.
- 3 I shared the information on the fortress lattice in Osowiec with Mr. Anatol Wap, the investigator of the fortifications in the region of Podlasie, who said it is one of the few post-war photographs of this element of passive fortification.
- 4 A. Oleksicki, *Obraz Białegostoku w końcu XIX w.*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 1999, vol. 5, pp. 112-138.
- 5 State Archive in Białystok, Voivodeship Office in Białystok 1945-1950, no. 2406, p. 28.
- 6 State Archive in Białystok, Voivodeship Office in Białystok 1944-1950, no. 2407, reports from districts, correspondence related to particular monuments, etc., pp. 76, 77.
- 7 Władysław Paszkowski's biographic note by Janina Hościłowicz was included in the XVI volume of „Rocznik Białostocki”, published in 1991, pp. 612-616. A version of the biographic note, expanded and supplemented with new materials, was published by J. Hościłowicz in „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2004, vol. 10, pp. 287-309.
- 8 *Państwowa Szkoła Techniczna w Wilnie im. Marszałka Piłsudskiego*, collective work, Warszawa 1991, p. 120.
- 9 It is maybe worth quoting the information which Władysław Paszkowski shared with me in 1979, during the celebration of the 30th anniversary of the Regional Museum in Białystok: in August 1939, as they were preparing to resist the expected military activities, the Vilnius conservation authorities concealed – bricked up inside the wall of an entrance gate to the Trakai castle which was then being rebuilt – a soldered metal tube containing design and inventory drawings of the Trakai and Vilnius castles. I don't know anything of the further destiny of the alleged deposits.
- 10 History of the Association of Polish Art Photographers [ZPAF], available at ZPAF's website <http://www.zpaf.pl/wladze-naczelne/zalozyciele/>.
- 11 *Almanach fotografii wileńskiej*, Wilno 1931, 162 pages, editorial board: J. Bułhak, St. Turski, J. Kruszyński, K. Lelewicz. It includes, among others, the following articles: J. Bułhak, *Narodowość a fotografia*; P. Śledziński, *O twórczości w fotografice*; A. Bułhak, *O uczciwym rzemiośle fotograficznym*.

- 12 Przez szkła obiektywu. Rozmowy z fotografami Wileńskimi (rozmawiała Edda Dziewulska), „Słowo” 1937, nr 119 (2 maja 1937), s. 6-12.
- 13 Nowa fotografia, nowe widzenie, termin określający tendencje w fotografii lat 30. i 40. XX w., zmierzające do neutralnego podejścia do fotografowanego obiektu, zob. K. Ziemińska-Lewandowska, *Fotografia jako zawód*, esej zamieszczony w: Z. Chomentowska, *Albumy fotografki*, s. 113-118. Autorka omawia w nim najważniejszy bodaj fragment biografii Chomentowskiej, gdy z amatorki stała się zawodową dokumentalistką, osobą utrzymującą się z fotografowania, co niejako musiało ją do realistycznego podejścia do zjawiska fotografii.
- 14 *Walka o nowy styl w fotografice* (wywiad z ks. kapłanem Piotrem Śledziwskim, przeprowadzony przez Eddę Dziewulską), „Słowo” 1937, nr 119, s. 8.
- 15 *Spis zabytków województwa łomżyńskiego*, Warszawa 1986, nie odnotowuje tego zabytku.
- 16 Oryginał tej inwentaryzacji przekazałem w latach 90. XX w. do archiwum konserwatora warmińsko-mazurskiego, pozostawiając w Białymstoku niedokładną odbitkę ksero.
- 17 Nowy obiekt wzniesiony po 2001 r. jest swobodną wariacją architektoniczną, nieopartą na materiałach źródłowych (brak jakichkolwiek przekazów ikonograficznych i kartograficznych, a źródła pisane nie stanowią żadnej podstawy do odbudowy z uwagi na ogromne możliwości dowolnie naciąganej ich interpretacji. Bo jak rzetelnie, nie posiadając żadnej dokumentacji ikonograficznej, zinterpretować taki zapis: „okno o szesnastu kwaterach w ołów”? Nie wiemy nic o wielkości tych kwater, czy okno było jedno-, dwu-, może trzy- lub czteroskrzydłowe, zamknięte prostokątnie czy półkolistie – wątpliwości można mnożyć w nieskończoność!). O skali dowolności i fantazji inwestora oraz współpracującego z nim architekta świadczy choćby fakt wprowadzenia arkadowych krążanków wokół dziedzińca, jakich tam nigdy nie było! Dodano je, by poprawić „walory użytkowe” nowego budynku, odcinającego kupony od starodawnej, nieistniejącej budowli.
- 12 Przez szkła obiektywu. Rozmowy z fotografami Wileńskimi (interview by Edda Dziewulska), „Słowo” 1937, no. 119 (2 May 1937), pp. 6-12.
- 13 New photography, new vision, a term designating a trend in photography of the 1930s and 1940s, which aimed at achieving a neutral approach to the photograph's subject, see K. Ziemińska-Lewandowska, *Fotografia jako zawód*, an essay published in: Z. Chomentowska, *Albumy fotografki*, pp. 113-118. The author comments the probably most important moment in Chomentowska's biography, when from an amateur she transformed into a professional documentary photographer, living off photography, which in a way forced her to consider the phenomenon of photography in realistic terms.
- 14 *Walka o nowy styl w fotografice* (an interview with Rev. Piotr Śledziwski conducted by Edda Dziewulska), „Słowo” 1937, no. 119, p. 8.
- 15 *Spis zabytków województwa łomżyńskiego*, Warszawa 1986, does not record this monument.
- 16 In the 1990s, I handed the original of this inventory to the Warmińsko-Mazurskie conservation office archive, leaving not a very accurate photocopy in Białystok.
- 17 The new building, erected after 2001, is a free architectural variation, not based on historic records (there is no iconographic and cartographic records, and written accounts are no basis for reconstruction since they can be interpreted in many arbitrary ways. How can we honestly, without any iconographic documentation, interpret such a note: “a window with sixteen sections in lead”? We cannot tell anything about the size of the sections, whether it was a one-leaf, double-leaf, triple- or quadruple-leaf window, with a perpendicular or semi-circular top section – doubts are endless!). The scale of liberty and fantasy of the investor and the architect is evidenced by the fact of introducing arcaded cloisters around the courtyard, which had never been there before! They were added to improve the “functional quality” of a new building cashing in on an ancient building which no longer exists.

Bibliografia / Bibliography

- Almanach Fotografiki Wileńskiej, Wilno 1931.
- Bułhak J., *Fotografia dla potrzeb krajoznawstwa i propagandy turystycznej*, „Świat Fotografii” 1946, nr 8.
- Hościłowicz J., *Władysław Paszkowski*, „Rocznik Białostocki” 1991, t. 16.
- Hościłowicz J., *Władysław Paszkowski, architekt, konserwator (1905-1982)*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2004, z. 10.
- Oleksicki A., *Archiwum fotograficzne Władysława Paszkowskiego*, „Mazowiecki Rocznik Konserwatorski” 2008.
- Oleksicki A., *Obraz Białegostoku w końcu XIX wieku*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 1999, nr 5.
- Oleksicki A., *Powojenna odbudowa Białegostoku*, Białystok 2002.
- Tomczak S., *Fotografia jako źródło historyczne – rys problemowy*, „Archiwista Polski” 2013, nr 2 (70).
- Walka o nowy styl w fotografice*, [w:] *Przez szkła obiektywu. Rozmowy z fotografami Wileńskimi*, „Słowo” 1937, nr 119.

Aneks – katalog miejscowości

1. ANDRZEJEWO, woj. mazowieckie, pow. ostrowski, kościół i klasztor

1948 r. (chyba to jednak jest pomyłka)

M24/2201/1,2,3,4,5,6; M24/2201/12,3,4,5,6;

2. BANIE MAZURSKIE, woj. warmińsko-mazurskie, pow. gołdapski; kościół parafialny, różne ujęcia

1949 r.: M41/3660/1,2,3,4,6; M/41/3661/12,3,4,5,6;

1956 r.: M42/3746/1,2,3,4,5,6; M42/3747/1,2,3,4;

1957 r.: M8/717/1,2,3,4,5,6; M8/718/1,2,3,4,5,6;

1958 r.: M4/291/1,2,3,4,5,6; M4/292/1,2,3,4,5,6; M4/293/1,2,3,4,5;

M30/2613/1,2,3,4,5,6; M30/2614/1,2,3,4,5,6;

M30/2615/1,2,3,4,5,6; M30/2617/1,2,3,4,5,6; M30/2618/1,2,3;

1965 r.: M49/4349/4,5,6; M49/4350/1

3. BARTOSZYCE, woj. warmińsko-mazurskie

1947 r.: M10/883/1,2,3,4,5,6 – wewnątrz kościoła; M10/884/1,2,3 – wewnątrz kościoła; M10/884/4 – wieża kościoła; M10/884/5,6 – fragmenty kościoła; M10/885/1,2,3 – brama kościoła;

M10/885/4, 5 – kościół; M10/885/6 – fragment ulicy;

M10/886/1 – bruk jezdnii; M10/886/2 – 5 wewnątrz kościoła;

1958 r.: M29/2596/1,2,3,4,5,6; M29/2597/1,2,3,4,5,6;

M29/2598/1,2,3,4,5,6; M29/2599/1,2,3 – kościół

4. BIECZ, woj. podkarpackie, pow. gorlicki

1948 r.: M30/2643/3,4,5,6 – baszta; M30/2644/1,2 – brama;

M30/2644/3 – baszta; M30/2644/4, 5, 6 – wewnątrz kościoła;

M30/2645/1, 2, 3 – wewnątrz kościoła

5. BIENISZEW, woj. wielkopolskie (w opisie mylnie wprowadzono nazwę Bieniaszew), pow. koniński

1952 r. zespół poklasztorny kamedułów: M45/4040/1,5 – fasada kościoła kamedułów; M45/4040/2,3,4 – kościół; M45/4049/6 – brama klasztorna; M45/4042/1 – kościół;

M45/4042/2,3,4,5,6 – wewnątrz kościoła; M45/4044/6 – wewnątrz kościoła; M45/4041/1,5,6 – erem;

M45/4043/1,2,3,4,5,6 – wewnątrz kościoła;

M45/4044/1,2,3,4,5,6 – wewnątrz kościoła

6. BOBOLICE, woj. śląskie, pow. myszkowski

1952 r.: M11/917/1 – 5 – zamek, panorama; M11/917/6 – zamek

7. BOGORIA, woj. kieleckie, pow. staszowski

1957 r.: M9/739/1,2,3,4,5,6 – kościół, otoczenie kościoła;

M0/740/1,2,3,4,5,6 – kościół

8. BRZEG, woj. opolskie

1949 r. (?): M26/2328/1,2,3,4,5,6 – zamek, otoczenie zamku;

M26/2329/1 – otoczenie zamku

9. CHEŁMNO, woj. kujawsko-pomorskie

1954 r. (?): M/20/1795/1,2,3,4,5,6 – fragmenty miasta;

M/20/1796/1,2,3,4,5,6 – fragmenty miasta; M/20/1797/1,2 – fragmenty miasta; M/20/1799/1 – fragment miasta;

M/29/2557/3 – ratusz; M29/2557/4 – kościół NMP;

M29/2558/1,2 – kościół pofranciszkański

10. CHOJNA, woj. zachodniopomorskie, pow. gryfiński

1956 r.: M4/344/1, 2, 3 – fragmenty miasta; M4/344/4, 6 – ratusz; M4/344/5 – fragment kościoła; M4/345/1,2,3,4,5,6 – brama miejska; M4/346/1,2,3,4,5,6 – brama miejska;

M4/247/1,2,3 – brama miejska; M4/347/4,5,6 – fragmenty miasta

11. CICHĄ WÓLKA k. Cichych, woj. warmińsko-mazurskie, pow. olecki

1959 r.: M52/4594/1,2,3,4 – chata mazurska;

12. CICHY, woj. warmińsko-mazurskie, pow. olecki

1949 r.: M7/558/1,2,3,4,5,6 – kościół; M7/558/1,2,3,4,5,6 –

kościół; M/7560/1,2,3 – kościół;

1950 r.: M52/4593/3,4,5,6 – kościół

13. CZĘSTOCHOWA, woj. śląskie

1957 r.: M10/890/3,4,5,6 – zespół klasztorny; M10/891/1,2,3,4,5,6 – zespół klasztorny;

14. CZORSZTYN, woj. małopolskie, pow. nowotarski

1948 r.: M30/2640/1,2 – dolina Dunajca; M30/2640/3,4 – zamek;

M30/2641/1 – dolina Dunajca

15. DĘBNO PODHALAŃSKIE, woj. małopolskie, pow. brzeski

1948 r.: M44/3889/1,2,3 – kościół; M44/3902/6 – zamek;

M44/3904/1,2,3,4,5,6 – zamek; M44/3904/1,2,3,4,5,6 – zamek;

M44/3905/1,2,3,4,5,6 – zamek; M44/3906/1,2,3,4 zamek;

16. DOBRE MIASTO, woj. warmińsko-mazurskie, pow. olsztyński

1957 r.: M7/565/3,4 – baszta; M7/565/5,6 – kościół;

M7/566/1,2,3,4,5,6 – kościół; M7/567/1 – kościół; M9/786/1,2 – panorama miasta; M9/786/4 – droga; M9/787/3 – wieża kościelna; M9/786/5,6 – ruiny kościoła

17. DOLNOŚLĄSKIE WOJEWÓDZTWO, MIEJSCOWOŚCI I OBIEKTY NIEZIDENTYFIKOWANE

1947 r.: M12/999/1, 2, 3 – ruiny kościoła; M12/999/4 – baszta;

M12/999/5,6 – kościół; M12/1000/1,2,3,4,5,6 – kościół;

M12/1001/1 – kościół; M12/1001/2,2,3,4,5,6 – pałac;

M12/1002/1,2,3,4,5,5 – kościół, wewnątrz; M12/1002/6 – ozdobne kafle; M12/1003/1,2,3,4,5,6 – kościół; M12/1004/1 – portal; M12/1004/3,4,5 – widoki kościoła; M12/1004/6 – mury obronne, baszta; M12/1005/1 – fragment zabudowy; M12/1005/2 – zespół kościelny; 1005/3,4 – mury obronne, baszta

18. DORSZE, woj. warmińsko-mazurskie, pow. ełcki

1972 r.: M/50/4482/5,6, chata nr 9; M/50/4483/1,2, chata nr 4

19. EŁK, woj. warmińsko-mazurskie

1971 r.: M46/4056/3-6 – Powiatowy Dom Kultury; M46/4057/1 – Powiatowy Dom Kultury i jego otoczenie

20. FAJSŁAWICE, woj. lubelskie, pow. krasnostawski

1957 r.: M10/837/2,3,4 – kościół parafialny

21. FROMBORK, woj. warmińsko-mazurskie, pow. braniewski

1957 r.: M9/793/1, 2 – klasztor; M9/793/4,5,6 – fragmenty budowli gotyckiej; M9/794/1,2 – fragmenty budynku gotyckiego; M9/794/3,4,5,6 – fragmenty kościoła; M9/795/1,2,3,4,5,6 – fragmenty kościoła; M9/796/1,2,5,6 – fragmenty kościoła; M9/796/3,4 – fragmenty budynku zabytkowego; M9/797/1,3 – fragment budowli gotyckiej; M9/797/2 – fragment kościoła; M9/797/4, 5 – wieża gotycka; M9/797/9 panorama; M9/798/1 – panorama okolic; M9/798/2 – 6 kościół; M9/799/1,2 – kościół;

M9/798/2 – 6 kościół; M9/799/1,2 – kościół;

22. GDAŃSK, woj. pomorskie

1946 r., konferencja konserwatorska: M30/2678/1,2,3,4,5,6 – fragmenty miasta; M30/2679/1 – uczestnicy konferencji; M30/2679/2,2,3,4,5,6 – fragmenty miasta;

1954 r.: M20/1993/1,2,3,4 – fragmenty miasta;

M20/1994/1,2,3,4,5,6 – fragmenty miasta;

M20/1998/1,2,3,4,5,6 – panorama, fragmenty miasta;

M30/2678/1,2,3,4,5,6; M30/2679/2,3 – fragmenty miasta;

23. GIERSZOWICE, woj. opolskie, pow. brzeski

1949 r.: M26/2329/3,4,5,6 – kościół; M26/2330/1 – kościół

24. GNOJNO, woj. świętokrzyskie, pow. buski

1947 r.: M39/3500/2,3 – pałac

25. GIŁOWICE, woj. śląskie, pow. żywiecki

1952 r.: M45/4049/5 – kościół drewniany; M45/4049/6 – sygnaturka kościoła; M45/4050/1 – fragment kościoła

26. GOŁDAP, woj. warmińsko-mazurskie

1952 r.: M1/19/2,3 – kościół gotycki;

1957 r.: M8/719/1,2,3,4,5,6 – kościół gotycki; M3/63158/1,2,3 – kościół gotycki; M41/3659/1,2,3,4,5,6 – wieża kościoła;

1971 r.: M46/4051/1,2,3,4,5,6 – Pomnik Wdzięczności;

M46/4052/2 – Pomnik Wdzięczności; M46/4052/1 – kościół gotycki i wieża w ruinie;

1972 r.: M50/4470/1,2,3,4,5,6 – ruiny kościoła gotyckiego;

M/504471/1,2,3,4,5,6 – ruiny kościoła M50/4472/1 – widok na kościół;

27. GOŁUCHÓW, woj. wielkopolskie, pow. pleszewski,

1964 r.: M43/3851/1,2,3,4,5,6 – fragmenty zamku;

M43/3852/1,2,3,4,5,6 – fragmenty zamku; M43/3853/1 – ogród zamkowy; M43/3853/2,3 – widok na zamek

28. GOŚCIKOWO, woj. lubuskie, pow. świebodziński

1957 r.: M/29/2569/2,3 – budynek folwarczny; M29/2569/4 – fragment wystawy; M29/2569/5 – kościół; M/29/2569/6 – klasztor; M29/2570/1 – kościół; M29/25/70/ – klasztor;

M29/2570/3, 4 – wnętrze kościoła

29. GÓRNE k. Gołdapi, woj. warmińsko-mazurskie, pow. gołdapski

1949 r.: M30/2653/1,2,3,4,5,6 – kościół gotycki;

M26/2654/1,2,3,4,5,6 – kościół gotycki; M30/2655/1,2,3,4,5,6 – kościół gotycki; M30/2656/1,2,3,4,5 – kościół gotycki;

M30/2657/5, 6 – kościół gotycki;

1957 r.: M/8/720/1,2,3,4,5,6 – kościół gotycki; M8/721/1,2,3,4,5,6 – kościół gotycki; M8/722/1,2,3,4,5,6 – kościół gotycki;

M8/723/1,2,3,4 – kościół gotycki;

1958 r.: M47/4189/2,3,4,5,6 – ruiny kościoła gotyckiego;

M47/4190/1,2,3,4, – ruiny kościoła

30. GRABKI DUŻE, woj. świętokrzyskie, pow. staszowski

1949 r.: M/40/3543/5,6 – pałac; M40/3544/1 – pałac

31. GRABNIK, woj. warmińsko-mazurskie, pow. ełcki

1972 r.: M50/4448/1,2,3,4; chata mazurska nr 37

32. GRĄDZKIE, woj. warmińsko-mazurskie, pow. ełcki

1972 r.: M50/4463/1,2 – chałupa nr 24

33. GRĄDZKIE KOLONIA, woj. warmińsko-mazurskie, pow. ełcki

1972 r.: M/504463/3,4,5 – chałupa mazurska

34. GRODKÓW, woj. opolskie

1949 r.: M26/2330/2,3 – kościół; M/26/2331/1 – sklepienie kościoła; M26/2331/2, 3 – brama miejska; M26/2331/4, 5 – kościół

35. GRODZISK, woj. warmińsko-mazurskie, pow. ełcki

M50/4479/4,5,6 – kościół

36. KALISZ, woj. wielkopolskie

1964 r.: M43/3854/1, 2 – posiedzenie komisji opieki nad

zabytkami; M43/3854/2 – kolegiata;

M43/3855/1,2,3 – komisja opieki nad zabytkami w ogrodzie

miejskim; M43/3856/1,2,3 – badania archeologiczne

w Kaliszu; M43/3857/1,2,3 – fragmenty miasta;

M43/3858/1,2,3 – fragmenty miasta

37. KALWARIA ZEBRZYDOWSKA, woj. małopolskie, pow. wadowicki

1952 r.: M45/4050/3 – widok na klasztor

38. KAMIONNA, woj. wielkopolskie,
pow. międzychodzki

1957 r.: M29/2566/3,4,5,6 – kościół; M29/2567/1,2,3,4,5,6 –

kościół; M29/2568/1,2,3,4,5,6 – kościół

39. KARCZÓWKA, k. Kielc, woj. świętokrzyskie

1949 r.: M39/3502/1 – portal; M39/3502/2,3,4,6 – klasztor;

M39/3502/5 – okolice klasztoru

40. KAZIMIERZ N/ WISŁĄ, woj. lubelskie

1947 r.: M9/806/1,2,3,4,5,6 – okolice Rynku; M/9807/1 – rynek;

M10/830/4, 5, 6 – fara;

M10/831/1,2,3,4,5,6 – fragmenty miasta; M10/832/1,2,3,4,5,6 – okolice rynku;

M10/833/1,2,3 – kamieniczki; M11/903/1 – fragment

klasztoru; M11/903/2,4,5,6 – panorama miasta; M11/903/3 –

fragment kościoła; M11/904/1 – fragment zabudowy;

M11/904/2,4,5,6 – fragmenty kościoła; M11/904/1,3 – widok

ulicy; M11/905/1,2 – okno; M11/905/3,4,5 – ruiny zamku;

M11/905/6 – grupa konserwatorów; M11/906/1,2,3,4,5 –

ruiny zamku; M11/906/6 – fragment zabudowy miasta;

M11/907/1,2 – panorama miasta; M11/907 – 3,4,5 –

spichlerz; M11/907/6 – inż. Gawarecki; M11/908/1 –

spichlerz; M11/908/2,5 fragmenty miasta; M11/908/3,4,6 –

fara; M11/909/1 – kościół; M11/909/2,3 – kamieniczka;

M11/949/4 – 6 rynek, kamieniczki; M11/949/1 –

kamieniczka; M11/949/2,3,6 – panorama; M11/949/4,5 –

ruiny zamku; M11/950/1,2 – panorama; M11/950/3 –

spichlerz

41. KIELCE

1947 r.: M9/748/1,2,3,4, – fragmenty kościoła; M9/748/5,6 –

pałac biskupi, M9/749/1 – pałac biskupi; M9/749/2 – wieże

klasztorne; M9/749/3 – panorama okolicy; M9/749/4,5,6 –

fragmenty klasztoru; M9/750/1,2,3, 5 klasztor; M9/750/4,5 –

panorama; M9/751/1 – panorama okolicy klasztoru;

M9/751/2 – płaskorzeźba; M9/751/3,4 – pałac; M39/3501/5,6

– pałac biskupi; M40/3543/1,2,3,4 – pałac biskupi

42. KLECZKOWO, woj. mazowieckie, pow. ostrołęcki

1953 r.: M24/2085/1,2,3,4,5,6 – kościół; M24/2086/1,2,3,4,5,6 –

kościół; M24/2087/1,2,3,4,5,6 – kościół

43. KLIMONTÓW, woj. świętokrzyskie,
pow. sandomierski

1949 r.: M39/3500/6 – kościół; M39/3501/1,2,3,4 – kościół

44. KLUKI, woj. pomorskie, pow. słupski

1968 r.: M43/3829/1,2,3,4,5,6 – zabytki w skansenie słowińskim;

M43/3830/1,2,3,4,5,6 – zabytki w skansenie; M43/3831/1 –

zabytki w skansenie

45. KLUSY, woj. warmińsko-mazurskie, pow. piski

M40/3511/1,2,3,4,5,6 – chaty mazurskie; M40/3512/1,2,3,4,5,6

– chaty mazurskie; M40/3513/6, chaty mazurskie

46. KOŁBACZ, woj. zachodniopomorskie, pow. gryfiński

1956 r.: M4/329/1 – budynek gospodarczy; M4/329/2 – kościół;

M4/329/2, 3,4 – widok okolicy; M4/329/5,6 – kościół;

M4/330/1,2,3 – kościół; M4/330/4 – ulica; M4/330/5,6 –

wnętrze kościoła; M4/331/1,2,3,4,5 – stodoła gotycka;

M4/331/6 – kościół; M4/332/1,2 – widok okolicy; M4/332/3

wieża; M4/332/4 – ruiny; M4/332/5,6 – mur i brama;

M4/333/1,2 – kościół; M4/333/3,4,5 – dawny ratusz;

M4/333/6 – wieża kościoła; M4/334/1,2,3,4,5,6 – kościół;

M4/335/1,2,3,4 – wnętrze kościoła

47. KOŁOBRZEG, woj. zachodniopomorskie,

1968 r.: M43/3836/1,2 – hotel Skanpol; M433836/3,4 –

kamieniczka przy katedrze; M433836/5,6 – fragm. katedry;

M43/3837/1-6 – Pomnik Zaślubin z Morzem;

M43/3838/1,2,3,4,5,6 – Pomnik Zaślubin z Morzem;

M43/3839/1,2,3,4,5,6 – Pomnik Zaślubin z Morzem;

M43/3840/1,2,3,4,5,6 – Pomnik Zaślubin z Morzem;

M43/2842 1,2 – widok na molo; M43/3842 1,2,3,4,5,6 –

widok na miasto z molo; M43/3843/1 – ratusz; M433844/2,3 – katedra; M43/3843/4 – Wieża Prochowa; M43/3843/5-6 – widok na miasto z Katedry; M43/3848/1 – ogród miejski; M43/3848/2 – Pomnik Zaślubin z Morzem

48. KOWALE OLECKIE, KOLONIA 3, woj. warmińsko-mazurskie, pow. olecki

1972 r.: M53/4596/1,2,3,4,5,6 – chata; M53/4597/1 – chata mazurska; M53/4597/2 – drzewo

49. KRAKÓW

1963 r.: M44/3900/1.2 – siedziba konserwatorska; M44/3900/3,4,5,6 – widok sali obrad konferencji konserwatorskiej; M44/3907/1,2,3,4 – Wawel; M44/3907/5 – uczestnicy zjazdu konserwatorskiego; M44/3907/6 – dziedziniec Wawelu; M44/3908/1 – dziedziniec Wawelu; M44/3908/2,3,4,5,6 – katedra wawelska; M44/3904/1,2,3,4 – fragmenty zespołu wawelskiego; M44/3909/5,6 – grupa konserwatorów; M44/3910/1,2,3 – fragmenty Wawelu; M44/3910/4,5 – widok Kopca Kościuszki; M44/3910/6 – grupa konserwatorów; M44/3911/1,2,3 – widok na Wisłę z Wawelu; M44/3911/3,4,5 – fragmenty katedry; M44/3911/6 – fasada kościoła św. św. Piotra i Pawła; M44/3912/1 – kościół św. Andrzeja; M44/3912/2 – ul. św. Jana – portal; M44/3912/3 – pałac Wodzickich, portal; M44/3915/1 – Sukiennice; M44/3915/2 – kościół św. Andrzeja; M44/3915/3 – ul. Grodzka; M44/3915/4 – fasada kościoła św. Pawła; M44/3915/4 – kościół św. Pawła, brama; M44/3915 – fragment kościoła św. Pawła; M44/3916/1 – ulica w Krakowie; M44/3916/2, 3, 4 – kościół św. Andrzeja; M44/3916/5,6 – wnętrze sali restauracyjnej; M44/3917/1 – ulica w Krakowie; M44/3917/2 – kościół św. Andrzeja; M44/3917/3 – fragment Wawelu; M44/3917/4,5 – ul. Grodzka; M44/3917/6 – kościół św. Piotra; M44/3918/1 – kamienica przy kościele św. Andrzeja; M44/3918/2 – kościół św. Andrzeja; M44/3918/3,4 – kościół franciszkanów

50. KRASNYSTAW, woj. lubelskie

1950 r.: M11/944/1 – panorama miasta; M11/944/2,3,4,5,6 – wnętrze kościoła; M9/742/1,2 – fragmenty miasta; M9/742/3 – panorama; M9/742/4 – wnętrze mieszkalne; M9/742/5,6 – brama kościoła; M10/837/5,6 – kościół; M10/838/1 – portal kościoła

51. KROŚCIENKO, woj. małopolskie, pow. nowotarski

1948 r.: M30/2641/2 – domy małomiasteczkowe

52. KRUPE, woj. lubelskie, pow. krasnostawski

1950 r.: M11/945/2,3,4 – ruiny zamku Zbaraskich; M10/838/4,5,6 – ruiny zamku Zbaraskich; M10/838/1,2,3,4,5,6 – ruiny zamku Zbaraskich; M10/839/1,2,3,4,5,6 – ruiny zamku Zbaraskich; M10/840/1,2,3 – ruiny zamku

53. KRUSZWICA, woj. kujawsko-pomorskie, pow. inowrocławski

1956 r.: M26/2274/5,6 – kolegiata

54. KRZESZOWICE, woj. małopolskie, pow. krakowski

1952 r. (?): M45/4047/4 – pałac

55. KRZYŻEWO, woj. warmińsko-mazurskie, pow. ełcki

1948 r. (?): M27/2380/1,2,3,4,5,6 – chata mazurska; M27/2381/1,2,3,4,5,6 – chata mazurska; M27/2382/1,2,3 – chata mazurska; M40/3514/1,2,3,4,5,6 – chaty mazurskie; M40/3515/1,2, 3 – chaty mazurskie; M41/3629/2,3,4,5,6 – chaty mazurskie; 1954 r.: M2/147/5,6 – chałupa nr 16; M2/148/1,2,3,4 – chałupa nr 16; M2/148/5,6 – chałupa nr 11; M2/149/1,2,3,4,5,6 – chałupa nr 11; M15/1268/1 – chałupa Anny Matejko; M15/1268/2,3,4 – chałupa p. Ostrowskiego;

1972 r.: M50/4463/6 – chata nr 10; M50/4464/1 – chata nr 10; M50/4464/3,4 – chata nr 16

56. Kujawsko-pomorskie WOJEWÓDZTWO, MIEJSCOWOŚCI NIEROZPOZNANE

1958 r.: M29/2557/1 – pałac; M29/2557/2,3,5,6 – kościół; M29/2360/1,2,3,4,5; M/29/2260/6 – wieża kościoła

57. KURÓW, woj. lubelskie, pow. puławski

1947 r. (?): M11/929/ – dworek; M11/947/3 – dworek

58. ŁASKI MAŁE, woj. warmińsko-mazurskie, pow. ełcki

1972 r.: M50/4461/5,6 – chata nr 14

59. LEŚNIKI, woj. warmińsko-mazurskie, pow. olecki

1972 r.: M50/4499/2,3 – chata nr 8; M50/4499/4,5 – chata nr 10; M52/4591/1-3 – chata nr 10; M52/4591/4,5 – jezioro; M53/4592/1,2 – jezioro

60. LUBLIN

M10/835/1 – panorama; M10/835/2,3,4 – fragmenty miasta; M10/835/5,6 – sklepienie kościoła św. Trójcy; M10/836/1,2,3,4,5,6 – fragmenty miasta; M10/837/1 – fragment zabudowy miasta;

1947 r.: M11/924/1,2 – fragmenty zabudowy miasta;

1952 r.: M18/1582/12,3,4,5,6, – fragmenty zabudowy miasta;

M11/1583/1,2,3,4 – fragmenty zabudowy; M11/1583/5 – płyta z herbami; M11/1583/6 – kościół; M11/1584/1,2,3 fragmenty miasta; M11/1584/4,5,6, – panorama miasta; M11/1585/1,2,3 – panorama miasta

61. LUBELSKIE WOJEWÓDZTWO – OBIEKTY NIEZIDENTYFIKOWANE

1947 r.: M/9/743/1,2,3,4,5,6 – fragm. kościoła; M9/745/1,2,3,4,5,6 – widoki miasta w Lubelskiem; M10/838/2,3 – dworek; M11/928/2,3,4,5,6 – kościół; M11/929/1,2,6 – fragmenty kościoła; M11/930/1,3,4 – fragmenty kościoła

62. LUBOMIN, woj. kujawsko-pomorskie, pow. włocławski

1957 r.: M7/567/2,3,4 – kaplica; M7/567/5,6 – kościół; M7/568/1,2 – kościół

63. ŁAŃCUT, woj. podkarpackie

1949 r.: M39/3462/1,2,3,4,5,6 – grupa uczestników zjazdu konserwatorskiego; M39/3462/1,2,3,4,5,6 – grupa uczestników zjazdu konserwatorskiego; M39/3464/1,2,3 – park i pałac

64. ŁĘKAWICA, woj. śląskie, pow. Cieszyn, pow. żywiecki

1952 r.: M45/4049/4 kościół drewniany

65. ŁODYGOWICE, woj. śląskie, pow. żywiecki

1952 r.: M45/4040/2 – kościół drewniany

66. ŁYSE, woj. mazowieckie, pow. Ostrołęka

1968 r.: M49/4404/4,5,6 – kościół; M49/4405/1,2 – kościół; 1972 r.: M50/4466/3 – brama kościoła; M50/4466/4 – dzwonnica; M50/4466/5,6 – fragmenty kościoła; M50/4467/1,2 – chata, ul. Poległych 9; M50/4467/3,5 chata, ul. Poległych7; M50/4467/4,5 chata, ul. Poległych 8; M50/4468/1 – chata, ul. Poległych 7; M50/4468/2,3 – chata, ul. Poległych 22; M50/4468/4,5 – chata, ul. Szkolna 31; M50/4468/6 – chata, ul. Szkolna 35; M50/4469/1 – chata, ul. Szkolna 35

67. MARKOWSKIE, woj. warmińsko-mazurskie, pow. olecki

1972 r.: M51/4506/6 – wiatrak; M51/4507/1,2,3 – wiatrak; M51/4526/1,2,3,4,5 – wiatrak; M51/4527/1,2,3 – wiatrak; M53/4607/1,2,3 – wiatrak; M53/4608/1,2,3,4,5,6 – wiatrak; M53/4609/1,2,3,4,5 – wiatrak

68. MARKUSZÓW, woj. lubelskie, pow. puławski

1947 r.: M11/924/3, sklepienie kościoła; M11/924/4,5,6 –

- fragmenty kościoła; M11/947/4 – kapliczka; M11/947/5,6 – fragment kościoła; M11/048/1,2 – fragment kościoła; M11/929/4, 5 – kapliczka
- 69. MIECHÓW, woj. małopolskie**
 1952 r.: M45/4049/1,2 – dawny kościół bożogrobców
- 70. MIKUSZOWICE, woj. śląskie**
 1952 r.: M45/4049/1 – kościół drewniany
- 71. MILEWO, woj. warmińsko-mazurskie, pow. ełcki**
 1972 r.: M50/4483/1,2 – chata nr 4; M50/4493/3,4,5,6 – chata nr 13; M50/4485/1,2,3,4,5,6 – chata na kolonii
- 72. MIRÓW, woj. małopolskie, pow. chrzanowski**
 1957 r.: M11/912/6 – zamek; M11/913/1,2,3,4,5,6 – zamek; M11/914/1,2,3,4,5,6 – zamek; M11/915/1,2,3,4,5,6 – zamek; M11/916/1,2,3,4,5, 6 – zamek
- 73. MYŚLIBÓRZ, woj. zachodniopomorskie**
 1955 r.: M4/33/1.2.3.4.5.6 – fragmenty miasta; M4/339/1,2,3,4,5,6 – fragmenty miasta; M4/340/1 – kolumna; M4/340/2,3 – brama; M4/340/4,5 – fragmenty zabudowy; M4/340/6 – mury miejskie; M44/3919/1 – kościół; M44/3919/2 – kaplica; M44/3919/3 – detal kaplicy; M44/3919/4 – brama miejska; M44/3919/5 – wieża, mury miejskie; M44/3919/6 – brama miejska
- 74. NIDZICA, woj. warmińsko-mazurskie**
 1947 r.: M12/992/1,2,3,4,5,6 – zamek; M12/993/1 – zamek; M12/994/4,5,6, – zamek; M12/996/3,4 – zamek; M12/996/1,2,3,4,5,6 – zamek; 1948 r.: M30/2639/1,2,3,4,5,6 – zamek; 1949 r.: M25/2244/1,2,3,4,5,6 – zamek; M25/2245/1,2,3,4,5,6 – zamek; M25/2250/1,2 – fragmenty miasta
- 75. NIEBORÓW, woj. łódzkie, pow. łowicki**
 1949 r.: M31/2728/3 – pałac
- 76. NIEDZICA, woj. małopolskie, pow. nowotarski**
 1947 r.: M12/992/1-6; M12/991/1; M12/994/4, 5, 6; M12/996/3, 4; M16/1351/1,2,3,4; M16/1351/5,6; M16/1352/1,2,3; M30/2639/1,2,3,4,5,6
- 77. NIEPOŁOMICE, woj. małopolskie, pow. wielicki**
 M45/4048/3 – kapliczka przy kościele; M45/4048/4 – dwór; M45/4048/5,6 – wnętrze kościoła
- 78. NOWOTARSKI POWIAT, WOJ. MAŁOPOLSKIE, OBIEKTY NIEZIDENTYFIKOWANE**
 1947 r.: M12/993/2,3,4,5,6; M12/994/1,2,3; M12/995/1,2,3 (okolice zamku w Niedzicy?); M12/998/1,2,3
- 79. NYSA, woj. opolskie, 1948**
 M26/2331/1,2,3,4,5,6 – kościół bożogrobców; M26/2334/1 – fragment miasta; M26/2334/2 – portal i elewacja kościoła św. Jakuba; M26/2334/3 – portal kościoła św. Jakuba; M26/2332/1 – wieża ziębicka; M26/2632/2,3 – kościół św. Jakuba; M26/2632/4 – kamienny lew; M26/2632/5 – widok na zrujnowaną część miasta; M26/2632/6 – wieże kościoła bożogrobców; M26/2633/1,4,5 – kamieniczki; M26/2633/2 – budynek wagi; M26/2633/3 – kościół bożogrobców; M39/3492/1,2,3,4,5,6 – wnętrze katedry św. Jakuba; M39/3493/1,2 – kościół parafialny; M39/3493/3 – brama wrocławska; M39/3493/4-5 – fragmenty miasta; M39/3493/6 – kościół jezuitów; M39/3494/1,4-5 – fragmenty miasta; M39/3494/2, kościół jezuitów; M39/3494/3 – pałac biskupi; M39/3495/1-2 – fragmenty miasta
- 80. OGRODZIENIEC, woj. śląskie, pow. zawierciański**
 M11/916/1,2,3,4,5,6 – zamek; M11/917/1,2,3,4,5,6 – zamek; M11/918/1,2,3,4 – zamek, panorama; M11/918/5,2,3,4,5,6 – widok zamku; M11/920/1,2,3,4,5,6 – zamek; M11/921/1,2,3,4,5,6; M11/922/1,2,3,4,5,6; M11/923/1,2,3,4,5 – zamek
- 81. OGRÓDEK k. Ełku, woj. warmińsko-mazurskie, pow. ełcki**
 1952 r.: M14/1239/1,2,3,4,5,6 – dom poety mazurskiego Michała Kajki
- 82. OLECKO, woj. warmińsko-mazurskie**
 1954 r.: M8/561/1,2,3 – panorama miasta, 1968 r.: M49/4348/6 – Powiatowy Dom Kultury; M49/4349/1,3 – Powiatowy Dom Kultury; M49/4349/2 – fragment rynku; 1971 r.: M4052/3,3,4,5,6 – zabudowania przy ul. Stromej; M46/4053/1 – rzeka Lega; M46/4053/2,2,3,4,5,6 – zabudowania przy ul. Stromej;
- 83. POWIAT OLECKI, WOJ. WARMIŃSKO-MAZURSKIE, OBIEKTY NIEZIDENTYFIKOWANE**
 M15/1266/1,2,3,4 – chałupa mazurska; M15/1266/5,6 – widok na okolicę
- 84. OLEŚNICA, woj., dolnośląskie**
 1947 r.: M39/3489/1 – brama wjazdowa do zamku
- 85. OLSZTYN, woj. warmińsko-mazurskie,**
 1950 r.: M10/882/1,2 – brama; M10/882/3,4,5 – portal; M10/882/6 – wnętrze kościoła; M26/2251/1,2,3,4,5,6 – fragmenty zamku; M26/2251/1,2,3 – wieże; M20/1993/4,5,6 – fragmenty miasta
- 86. OLSZTYNEK, woj., warmińsko-mazurskie, pow. olsztyński**
 1954 r.: M20/1768/1, 2,3,4,5,6; M20/1769/1,2,3,4,5,6; M20/1770/1,2,3,4,5,6; M20/1771/1 – skansen
- 87. OLSZTYN K. CZĘSTOCHOWY, woj. śląskie, pow. częstochowski**
 M10/892/1,2,3,4,5,6 – zamek; M10/893/1,2,3,4,5,6; M10/894/1,3 – panorama okolicy; M10/894/2,4,5,6 – zamek; M10/895/1 – panorama okolicy; M10/895/2,3,4 – zamek
- 88. OŁAWA, woj. dolnośląskie**
 1947 r.: M39/3491/1, widok fragmentu miasta; M39/3491/2, ratusz
- 89. ORACZE, woj. warmińsko-mazurskie, pow. ełcki**
 1971 r.: M46/4054/1,2,3,4,5,6 – chałupa nr 11; M46/4055/1,2,3 – chałupa nr 11; M46/4055/4,5,6 – chałupa nr 16; M46/4056/1,2 – chałupa nr 16; M46/4061/1,2,3 – chałupa nr 11
- 90. OSIEK woj. śląskie, pow. myszkowski (?)**
 1956 r.: M45/4047/5 – kościół drewniany; M45/4047/6 – polichromie we wnętrzu kościoła
- 91. OSTROŁĘKA, woj. mazowieckie**
 M23/1994/1,2,3,4,5,6 – kościół pw. św. Antoniego; M23/1994/1,2,3,4,5,6 – kościół; M23/1995/1,2,3 – kościół; M23/1995/4,5,6 – zespół poklasztorny; M23/1996/1,2,3 – zespół poklasztorny
- 92. OSTROŻENIEC, woj. śląskie (?)**
 1957 r.: M11/910/1,2,3 – strażnica; M11/910/4,5,6 – okolice strażnicy; M11/911/1 – panorama okolicy
- 93. PACZKÓW, woj. opolskie, pow. nyski**
 1947 r.: M39/3495/2,3 – kościół; M39/3495/5,6 – fragmenty miasta; M39/3496/1,2 – klasztor; M39/3496/3,4,6 – kościół z XIV w.; M39/3496/5 – mury miejskie; M/39/3497/1,2 – fragmenty miasta
- 94. PIESKOWA SKAŁA, woj. małopolskie, pow. krakowski**
 1952 r.: M/21/1852/1,2,3,4,5,6 – zamek; M21/1853/1,2,3,4,5,6 – zamek; M21/1854/1,2,3,4,5,6, zamek; M21/1855/1,2,3,4,5,6 – zamek; M45/45/4047/1,2 – zamek
- 95. PIOTRKOWICE, woj. małopolskie, pow. proszowicki (?)**
 1949 r.: M39/3500/1 – klasztor

96. WOJEWÓDZTWO PODKARPACIE, OBIEKTY NIEZIDENTYFIKOWANE

1956 r.: M11/978/1 – pałac; M11/978/2 – budynek z fryzem arkadowym; M11/978/3,4,6 – budynek z fryzem arkadowym; M11/978/5 – panorama; M11/979/1,3 – obiekty tradycyjnej zabudowy; M11/979/2,4,5,6 – fragmenty kościoła; M11/980/1,2,3,4 – fragmenty kościoła; M11/980/1 – obiekt w ruinie; M11/980/6 – brama; M11/981/1 – portal; M11/981/2 – drzwi wejściowe; M11/981/3,4,5,6 – fragmenty kościoła drewnianego; M11/982/1 – kościół; M11/982/2,3 – podcienie; M11/982/4 – płyta nagrobna; M11/982/5,6 – fragmenty kościoła; M11/983/1 – baszta; M11/983/2,3,4 – reprodukcja obrazu; M11/983/5 – szczyt kościoła; M11/983/6 – wieża kościoła; M11/984/1 – kościół; M11/984/2,3 – ratusz; M11/985/4 – podcienie

97. POZNAŃ

1955 r.: M23/2040/2 – katedra; M23/2040/3,4,5,6 – ratusz; M23/2041/1 – wielka sień ratusza; M23/2041/2,3,4,5,6 – katedra; M23/2042/1,2 – kościół na Ostrowiu Tumskim; M23/2042/3,4,5,6 – widoki miasta; M23/2043/1,2 – widoki miasta; M23/2043/3,4,5,6 – wnętrze katedry; M23/2044/1 – fasada kościoła; M23/2044/2,3 – widoki miasta

98. PRAWDZISKA, woj. warmińsko-mazurskie, pow. ełcki

1970 r.: M41/3617/3,4,5,6 – wiatrak; M41/3618/1,2,3,4,5 – wiatrak; M41/3618/6 – widok na okolicę wiatraka; M50/4477/1, 2 – chałupa nr 17

99. PROSTKI/BOGUSZE, woj. warmińsko-mazurskie, pow. ełcki

1956 r.: M2/147/1,2,3 – słup graniczny pomiędzy Prusami Książęcymi a województwem podlaskim, ok. 1956 r.,

100. PRZYKOPKA, woj. warmińsko-mazurskie, pow. ełcki

1955 r.: M2/178/1,2,3,4,5,6 – chałupa; M2/179/1,2,3,4,5,6 – chałupa

101. PUŁAWY, woj. lubelskie

1947 r.: M10/827/1,2,3,4,5,6 – kościół; M10/828/1,2 – kościół; M10/828/3,4,5 – pałac; M10/828/6 – świątynia Sybilli; M10/829/1,5,6 – świątynia Sybilli; M10/829/2,3,4 – fragmenty parku; M10/830/1,2,3 – pałac; M11/948/3 – pałac

102. PYRZYCE, woj. zachodniopomorskie

1956 r.: M4/343/1,2,3,4,5 – fragmenty kościoła; M44/3920/1 – wnętrze kościoła

103. RABSZTYN, woj. małopolskie, pow. olkuski

1952 r.: M45/4047/3 – ruiny zamku

104. RÓŻYŃSK, woj. warmińsko-mazurskie, pow. ełcki

1972 r.: M50/4479/1 – chałupa nr 34; M50/4479/2,3 – system grzewczy pozostały po chałupie nr 41

105. SAJZY k. Ełku, woj. warmińsko-mazurskie, pow. ełcki

1972 r.: M50/4481/2,3,4 – chałupa nr 27; M50/4482/1 – okno chałupy nr 27; M50/4482/2,3 – szczyt chałupy z 1932 r.; M50/4482 – spichlerz

106. SANDOMIERZ

1947 r.: M9/746/1,2 – panorama; M9/746/3,4 – pierzeja ulicy; M9/746/5 – brama; M9/746/6 – kościół; M9/747/1,2 – dom Długosza; M9/747/3,4 – fragmenty miasta; M9/747/5,6 – kościół

107. SIERAKÓW, woj. wielkopolskie, pow. międzychodzki

1957 r.: M29/2564/1,2,3,4,5,6 – kościół; M29/2565/1,2,3,4,5,6 – kościół; M29/2565/1,2,3 – kościół

108. SKAWA, rzeka, woj. małopolskie

1952 r.: M45/4050/2 – widok na rzekę

109. SŁUPSK, woj. pomorskie

1968 r.: M43/3832/1,6 – obrady konferencji konserwatorskiej; M43/3831/2 – młyn; M43/3831/3 – kościół św. Jakuba; M43/3831/5 – rzeźba; M43/3832/1-3,6 – obrady konferencji

110. SOKÓŁKI, woj. warmińsko-mazurskie, pow. olecki

1947 r.: M7/556/1,2,3,4,5,6 – chałupa; M7/557/1,2,3,4 – chałupa; M7/557/5,6 – wiatrak; M558/1,2,3 – wiatrak

1958 r.: M29/2579/1,2,3,4,5,6 – wiatrak

111. SOPOT, woj. pomorskie

1946 r.: M30/2677/2,4 – Grand Hotel; M30/2677/3 – widok na miasto; M30/2677/5,6 – molo

112. STARE JUCHY, woj. warmińsko-mazurskie, pow. ełcki

1947 r.: M27/2387/1,2,3,4,5,6; M27/2788/1,2,3,4,5,6; M27/2389/1,2,3,4,5,6; M27/2390/5 – kościół parafialny; 1954 r.: M2/150/1,2; M14/1242/1,2,3 – kościół parafialny

113. STARGARD SZCZECIŃSKI, woj. zachodniopomorskie

1956 r.: M4/336/1,2,6; M4/337/1,2,3,4,5,6 – kościół; M44/3920/5 – kościół; M44/3921/1,2,3,5 – kościół; M4/336/3 – ratusz; M4/336/4,5 – Brama Wodna; M44/3920/3,4 – Brama Młyńska; M36/3921/4 – ratusz; M36/3921/6; M44/3922/1 – Brama Pyrzycka; M44/3922/2 – mury obronne

114. STARY SĄCZ, woj. małopolskie, pow. nowosądecki

1948 r.: M30/2641/3 – wieża klasztoru; M30/26414 – kościół; M30/2641/5 – sygnaturka

115. STASZÓW, woj. świętokrzyskie

ok. 1949 r.: M39/3500/4,5 – ratusz

116. STRADUNY, woj. warmińsko-mazurskie, pow. ełcki

1971 r.: M46/4061/4,5 – organy w kościele parafialnym; M46/4061/6 – renesansowa płyta nagrobna; M46/1,2,3,4,5,6 – wnętrza kościoła parafialnego

117. STRZELNO, woj. kujawsko-pomorskie, pow. Mogileński

1956 r.: M26/2271/1,2,3,4,5,6; M26/2272/1,2,3,4,5,6; M26/2273/1,2,3,4,5,6; M26/2274/1,2,3,4 – kościół pocysterski

118. SULISZOWICE, woj. śląskie, pow. myszkowski

1956 r.: M11/911/2 – panorama; M11/911/3 – skała, M11/911/4 – droga; M11/911/5,6 – strażnica; M11/912/1,2,3,4,5 – strażnica

119. SYPITKI, woj. warmińsko-mazurskie, pow. ełcki

1972 r.: M50/4462/1,2,4 – chałupa nr 9; M50/4462/5 – chałupa nr 16; M50/4462/6 – chałupa nr 22

120. SZALOWA, woj. małopolskie, pow. gorlicki

1948 r.: M30/2641/6 – kościół; M30/2642/1,2,3,4,5,6 – kościół; M26/2643/1,2,3 – kościół

121. SZAMOTUŁY, woj. wielkopolskie

M26/2275/1,2,3,4,5,6 – kościół; M26/2276/1,2 – kościół; M26/2277/1 – kościół; M26/2276/3,4,5,6 – wieża Czarnej Księżniczki

122. SZCZECIN

1956 r.: M4/348/1,2,3,4 – widoki katedry; M4/348/5,6 – panorama miasta; M4/349/1,2,3,4,5,6 – panorama miasta; M4/350/1,2,3,4,5,6 – panorama miasta; M4/351/1,2,3,4,5 – panorama miasta; M4/352/1,2 – panorama miasta;

123. SZYDLÓW, woj. świętokrzyskie, pow. staszowski

1947 r.: M9/741/1,2 – pałac; M9/741/3,5 – oficyna; M9/741/4 – altana; M10/813/1,2,3,4,5,6; M10/814/4,5; M10/815/1,4; M40/3545/3 – kościół; M10/814/1,2,3; M40/3545/1,2 – drzwi wejściowe do kościoła; M10/814/6; M10/819/2 – ruiny; M10/817/1,2,3,4,5,6 – widoki zamku; M10/816/5,6; M10/817/1,2 – zamek; M10/818/3,4 – budynek zabytkowy; M10/818/5,6 – wnętrza budynku; M10/819/1 – widok na miasto; M10/816/1; M40/3545/4 – synagoga; M39/3499/1,2; M40/3544/4,5 – Brama Krakowska; M39/3499/4 – prace

- kamieniarskie; M39/3499/1,2 – klasztor; M10/815/2; M40/3544/2,3 – mury miejskie; M40/3544/6 – figura; M10/815/3; M10/819/3,4 – brama; M10/815/5,6 – zabudowa miejska; M10/816/2,3,4 – grupa uczestników konferencji
- 124. ŚWIDWIN, woj. zachodniopomorskie**
1968 r.: M/43/3844/1,3,4,5 – uczestnicy konferencji; M43/3844/2,6 – fragmenty zamku; M43/3845/1,2,3,4,5,6 – dziedziniec zamkowy; M43/3846/1,2,3,4,5,6 – dziedziniec zamkowy; M43/3847/1,2,3 – zamek; M43/3847/4 – ogród zamkowy; M43/3847/5 – kościół; M43/3847/6 – latarnia zamkowa
- 125. ŚWIERKLANIEC, woj. śląskie, pow. tarnogórski**
M10/868/1,2 – dwór; M10/868/3,6 – widok z ogrodu; M10/868/4,5 – rzeźby w ogrodzie; M10/869/1,2 – widok z ogrodu; M10/869/3,4 – widok na okolice; M10/869/5,6 – rzeźby ogrodowe; M10/870/1 – rzeźby w ogrodzie; M10/870/2,3 – fontanna w ogrodzie; M10/870/4,6 – widok ogrodu; M10/871/1,2 – dwór; M10/871/3,4,5 – widoki ogrodu; M10/8171/6 – drzewa w ogrodzie; M10/872/1 – drzewa w ogrodzie; M10/872/2 – widok okolicy
- 126. ŚWIĘTOKRZYSKIE WOJEWÓDZTWO – OBIEKTY NIEZIDENTYFIKOWANE**
M10/865/1 – fragment pałacu; M10/865/2,3,4 – panorama okolicy pałacu; M10/865/5 – chałupy; M10/865/6 – zamek; M10/866/1 – zamek; M10/866/2,3,5,6 – brama; M10/866/4 – kościół; M10/867/2,3 – brama
- 127. ŚLĄSKIE WOJEWÓDZTWO, OBIEKTY NIEZIDENTYFIKOWANE**
1947 r.: M9/775/1,2 – ratusz; M9/775/3,4 – fragmenty miasta; M9/775/5,6 – wnętrze; M9/776/1,2 – wnętrze; M9/776/3,4 – panorama; M9/776/5 – park; M9/776/1,2,3,4,5,6 kościół drewniany; M9/778/1 – kościół; M9/770/2, 3, 4 – zamek
- 128. TARNÓW, woj. małopolskie**
1963 r.: M44/3901/1 – domy w Rynku; M44/3901/2,3 – dom podcieniowy; M44/3901/4,5,6; M44/3902/4 – ratusz; M44/3902/1,4 – synagoga; M44/3902/3 – ulica Wielkie Schody
- 129. TRZCIŃSKO-ZDRÓJ, woj. zachodniopomorskie, pow. gryfiński**
1956 r.: M4/341/1,2,3,4,5,6; M4342/1,2,3,4,5 – kamieniczki, budynki staromiejskie, ratusz
- 130. TORUŃ, woj. kujawsko-pomorskie**
M29/2558/3,4,5 – kościół św. Jakuba
- 131. WOJEWÓDZTWO WARMIŃSKO-MAZURSKIE, OBIEKTY NIEZIDENTYFIKOWANE**
M9/779/1-3 – fragmenty miasta; M9/779/4-6 – kościół gotycki; M9/780/1-6 – fragmenty kościoła; M9/781/1-6 – fragmenty kościoła; M9/783/1-6 – widoki miasta; M9/783/1-2 – widoki miasta z kościołem; M9/783/3-4 – kościół; M9/783/5 – ratusz; M9/784/1-6, fragmenty kościoła; M/9/785/1,3 – fragmenty kościoła; M9/787/1-3 – zabudowa miejska; M9/787/2 – panorama miasta; M9/787/4-6 – kościół; M9/788/1,4 – zabudowa miejska; M9/788/2, ogród kościelny; M/9788/3 – widok parku; M/788/5-6 – zabudowa zabytkowa; M/9/789/1 – fragment zabudowy miejskiej; M9/789/2-5 – ruiny zabytkowego obiektu; M9789/6, budynek o charakterze zabytkowym; M9/789/2-5 – ruiny budynku zabytkowego; M9/789/6 – budynek zabytkowy; M9/790/1-6 – obiekt zabytkowy; M9/791/1-2 – panorama; M9/791/3 – ruiny; M9/791/4 – fragment miasta; M9/791/5 – 6 – ruiny kościoła; M9/792/1-6 – ruiny kościoła.
- 132. WARSZAWA**
1945 r.: M32/2821/1,2,3,4,5,6; M32/2822/1,2,3,4,5,6; M32/2823/1,2,3,4,5,6; M32/2824/1/2/3/4/5/6; M32/2835/1,2,3,4,5,6; M32/28226/1,2,3,4,5,6; M32/2827/1,2,3,4,5 – ruiny miasta; M32/2826/5 – Stare Miasto, portal kamienicy pod Lwem; 1946 r.: M28/2450/1,2,3,4,5,6 – ruiny zabudowy w okolicach kościoła św. Anny; M28/2451/1,2,3,4,5,6 – ruiny Starego Miasta; M28/2452/1,2,3,4,5,6 – ruiny Starego Miasta (okolice Dziekanii); M28/2453/1,2,3,4,5,6 – ruiny starego Miasta; M28/2454/1,2,3,4,5,6 – ruiny Starego Miasta; M28/2455/1,2,3,4,5,6 – ruiny starego Miasta; M28/2456/1 – ruiny ul. Długiej; 1947 r.: M31/2727/3,4,5,6 – Łazienki; M31/2728/1 – komunikacja w mieście; M31/2728/2 – plac Warecki; 1948 r.: M20/1750/1,2,3 – pałac w Łazienkach; 1955 r.: M5/428/1,2,3,4 – Nowe Miasto; M5/428/5,6 – katedra św. Jana; M5/429/1 – katedra św. Jana; M5/429/2,3 – kamieniczki staromiejskie; M5/429/4 – Stare Miasto; M5/429/5,6 – MDM; M5/425/1 – MDM; M5/425/2 – Stare Miasto; M5/425/3 – Kolumna Zygmunta; M5/425/5,6 – katedra św. Jana; M5/426/1,2 – Stare Miasto; M5/426/5,6 – Nowe Miasto; M5/427/1,2,3,4,5,6 – Nowe Miasto; 1956 r.: M/4/352/3,4,5,6 – Nowy Świat, Stare i Nowe Miasto; M4/353/1,2,3,4,5 – Stare Miasto; M42/3778/1,2,3,4,5,6 – konferencja w Politechnice; M42/3779/1,2,3,4,5,6 – uczestnicy konferencji; M42/3780/1,2 – fragmenty miasta; 1957 r.: M10/834/1,2,3,5 – Pałac Kultury; M10/834/4 – fragment ul. Marszałkowskiej; M10/834/6 – fragment miasta; 1961 r.: M37/3266/1,2,3,4,5,6 – Stare Miasto; Plac Zamkowy; M37/3366/2,3,4 – Plac Zamkowy; M373266/5,6, – Rynek Starego Miasta; M37/3267/1,3,6 – Stare Miasto; M37/3267/2 – Rynek Starego Miasta; M37/3267/5,6 – Rynek Nowego Miasta; M37/3268/1 – Barbakan; M37/3268/2 – Stare Miasto; M37/3268/3,4 – pomnik Kilińskiego; M373268/5 – Stare Miasto; 1968 r. (ORWOkolor): M48/4279/6 – detal architektoniczny; M48/4280/1,2,5 – rzeźby, detale architektoniczne; M484281/1 – Plac Teatralny; M48/4281/2 – Plac Krasińskich; 1971 r.: M46/4066/1,2 – okolice Placu Zamkowego; M46/4066/3 – kościół Św. Anny
- 133. WIELICZKI, woj. warmińsko-mazurskie, pow. olecki**
1947 r.: M11/933/1,2,3,4,5 – kościół drewniany; M11/931/1,2 – więźba dachowa kościoła; M11/931/3 – wnętrze kościoła; M11/931/4,5 – epitafium; M11/932/1 – epitafium; M11/932/2,3,4,5 – ołtarz i jego fragmenty; M11/932/6 – kościół; M7/552/5,6 – kościół; M7/553/1,2,3,4 – kościół; M27/2391/1,2,3,4,6 – kościół; 1949 r.: M30/2657/1,2,3,4 – kościół; 1958 r.: M14/1220/6 – kościół; M14/1221/1 – kościół; lata 50 XX w., M37/3259/3,4,5,6 – kościół; M37/3260/1,2,3,4 – kościół; 1961 r.: M37/3259/3,4,5,6; M373318/1,2,3,4; M37/3318/1,2,3,4,5,6; M37/1,2 – kościół; 1962 r.: M37/3318/1,2 – polichromia stropu; M373318/3,4 – okolice kościoła
- 134. WIERZBOWO, woj. warmińsko-mazurskie, pow. ełcki**
1947 r.: M41/3656/5,6 – grodzisko i jego otoczenie; M41/3656/1,2,3,4,5,6 – grodzisko; M41/3658/1,2,3,4,5 – grodzisko
- 135. WIŚNIEWO EŁCKIE, woj. warmińsko-mazurskie, pow. ełcki**
1972 r.: M50/4460/1,2,3 – chałupy; M50/4460/5,6 – kościół; M50/4461/1,2,3,4 – chałupa nr 14

136. WIŚNICZ NOWY, woj. małopolskie, pow. bocheński

1955 r.: M12/1029/1 – panorama; M12/1029/2 – fasada kościoła;
M12/1029/3 – grupa konserwatorów przed kościołem;
M12/1029/4 – kościół; M12/1029/5,6 – zamek;
M12/1030/1,2,3,4,5,6 – zamek; M12/1031/1,2,3,4,5,6 – zamek;
M12/1039/1,2,3,4,5,6 – zamek; M12/1033/1,2,3,4 – okolice
zamku; M12/1033/5 – brama zamkowa; M12/1033/6 – zamek;
M12/1034/1 – zamek; M12/1034/2/ – dziedziniec arkadowy;
M12/1034/3,4,5,6 – zamek; M12/1035/1 – zamek;

137. WROCŁAW

1947 r.: M27/2752/6 – widok miasta; M27/2353/1 – widok
miasta od strony Odry; M27/2353/2 – panorama;
M27/2753/3,4 – ratusz; M27/2353/5 – kamieniczki w rynku;
M27/2353/6 – ratusz i rynek; M27/2752/6 – widok miasta;
M39/3485/4,5,6 – ratusz; M39/3485/5,6 – rynek, ratusz;
M39/3486/1,2,3 – ratusz; M39/3486/4 – kościół św.
Wojciecha; M39/3486/5,6 – kościół św. Krzysztofa;
M39/3487/1 – rzeźba św. Krzysztofa; M39/3487/2 – kościół
Bożego Ciała; M39/3487/3,4 – ul. Białokórnicza;
M39/3487/5 – kamieniczki; M39/3487/6 – dziedziniec
Arsenału; M39/3488/1,2,3,4 – dziedziniec Arsenału;
M39/3488/5,6 – kamieniczki; M39/3489/1 – Ostrów Tumski;
M39/3489/3,4 – rynek i ratusz; M39/3489/5 – rynek;
M39/2489/6 – ul. Białokórnicza; M39/3490/1 – Stare
Miasto; M3490/1 – Stare Miasto; M39/3490/2,4 – katedra
św. Jana; M39/3490/3 – otoczenie katedry; M39/3490/5,6 –
fragmenty zabudowy miasta; M39/3498/3 – kościół

138. ZALAS, woj. mazowieckie, pow. ostrołęcki

M50/4469/2,3,4 – dzwonnica; M50/4469/5 – wieża kościoła

139. ZAMOŚĆ, woj. lubelskie

ok. 1947 r.: M8/682/1 – rynek; M8/682/2 – kościół; M8/682/3,4
– podwórza staromiejskie; M8/683/1,3,6 – podcienia rynku;
M8/683/2,5 – ratusz; M8/683/4 – rynek; M8/684/1,2,3,4,5,6 –
kamieniczki staromiejskie; M8/685/1,2,3 – kamieniczki,
podcienie kamieniczek; M8/685/4,5,6 – widoki miasta;
M8/688/1.2 – rynek; M8/688/3 – ratusz; M8/688/4,5 –
fragmenty miasta; M8/686/1,2 – ratusz; M8/686/4,5,6 –
kamieniczki; M8/687/1 – ratusz; M8/687/2 – podcienie;
M8/687/3,4 – dekorowany strop w jednej z kamienic;
M8/687/5,6 – fragmenty miasta; M11/925/1 – synagoga;
M11/925/2 – 4 – kamieniczki; M11/925/5-6 – rynek;
M11/926/1-5 – fragmenty rynku; M11/926/6 dachy
kamienic; M11/927/1 – wieża ratusza; M11/927/2,3 –
kamieniczki; M11/927/4,5,6 – fragmenty rynku; M11/928/1 –
rynek; M11/945,6 – rynek; M11/945/1,2,3,4,5 – rynek;
M11/946/6 – ratusz; M11/947/1 – wieża kościoła; M11/947/2
– synagoga

**140. ZAWADY EŁCKIE, woj. warmińsko-mazurskie,
pow. ełcki**

1948 (?): M50/4480/1,2,3,4 – chałupa zamieniona na chlew;
M50/4481/1,2 – chałupa nr 28

141. ZIEMBICE, woj. dolnośląskie, pow. ząbkowicki

1947 r.: (?) M39/3498/3,4,5,6 – kościół

142. ŻABIN, woj. warmińsko-mazurskie, pow. gołdapski

1949 r.: M41/3662/1 – wieża kościoła; M41/3662/2,3,4,5,6 –
dawna kuźnia; M41/3666/6 – wieża kościoła

143. ŻYWIEC, woj. śląskie

1952 r.: M45/4049/3 – kościół parafialny